

Sammlaren

Tidskrift för
svensk litteraturvetenskaplig forskning
Årgång 109 1988

Svenska Litteratursällskapet

Distribution: Almqvist & Wiksell International, Stockholm

Detta verk har digitaliserats. Bilderna av den tryckta texten har tolkats maskinellt (OCR-tolkats) för att skapa en sökbar text som ligger osynlig bakom bilden. Den maskinellt tolkade texten kan innehålla fel.

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Göteborg: Lars Lönnroth

Lund: Louise Vinge, Ulla-Britta Lagerroth

Stockholm: Inge Jonsson, Kjell Espmark, Vivi Edström

Umeå: Sverker R. Ek

Uppsala: Thure Stenström, Lars Furuland, Bengt Landgren

Redaktör: Docent Ulf Wittrock, Litteraturvetenskapliga institutionen,
Box 1909, 751 49 Uppsala

Utgiven med understöd av

Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet

Bidrag till *Samlaren* bör vara maskinskrivna med dubbla radavstånd och eventuella noter skall vara samlade i slutet av uppsatsen. Titlar och citat bör vara väl kontrollerade. Observera att korrekturändringar inte kan göras mot manuskriptet

ISBN 91-22-01310-5

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by

Almqvist & Wiksell Tryckeri, Uppsala 1989

Henrik Koppel, Ljus förlag och enkronasböckerna

Av JOHAN SVEDJEDAL

»Koppel var, då jag först råkade honom 1898, en tjugusjuårig ung man, blond, småväxt, mycket vital – han kunde bli ofantligt rasande – ; en energisk herre var han» – så minns Carl G. Laurin förläggaren Henrik Koppel, utgivare av veckotidningen *Ljus* (1898–1903) och ledare för förlaget Ljus till 1914.¹ Sin förläggarenergi satte Koppel bland annat in på att skapa en serie enkronasböcker, grundad 1904 och mönstergivande för många av 1900-talets billigboksserier. Men han var också en viktig allmänförläggare med författare som Hjalmar Bergman, Vilhelm Ekelund, Gustaf Hellström, Gustaf Janson, Adolf Noreen och August Strindberg på sin lista.

Efter Ljus förlag finns ett rikt och tidigare föga utnyttjat material – brev, kontrakt, årsberättelser, inventarieböcker – som låter oss följa exempelvis författares inkomster och kontakter med Koppel, försäljning, årsomsättning m. m.² Förlagets historia fångar flera viktiga tendenser på tidens svenska bokmarknad; en större genomgång skulle säkert fylla en egen bok. Här begränsar jag mig dock till några huvudpunkter. Förutom tidskriften och förlaget Ljus behandlar jag deras danska rötter, liksom den omvälvning som skedde på svensk bokmarknad omkring 1905 genom de många enkronasserier som följde i spåren av Koppels serie. Uppsatsen har skrivits i anslutning till mitt arbete på en större monografi om svensk bokmarknad från 1880-talet till 1940-talet; mer allmänna uttalanden om förlag, bokhandel och bokbransch bygger i huvudsak på dessa ännu opublicerade undersökningar.

Ernst Bojesen och tidskriften *Frem*

Förlaget Ljus växte fram ur tidskriften *Ljus*, i sin tur grundad som ett filialföretag till den danska tidskriften *Frem*, skapad och förlagd av den driftige köpenhamnsförläggaren Ernst Bojesen (1849–1925). Bojesen hade börjat sin bana som bokhandla-

re och öppnade 1872 firman Thomsen & Bojesen, där verksamheten snart kompletterades med förlagsutgivning. År 1878 utträdde Bojesen ur bolaget och startade eget förlag och bokhandel. Redan här visade han sin ovanliga begåvning för reklam och marknadsföring – i butiksfönstret brukade han hänga egenhändigt tecknade bilder som fångade de förbipasserandes uppmärksamhet.

Först bestod förlagsutgivningen främst av illustrerade böcker, fotografier och bilder, men omkring 1890 vidgade konstförläggaren Bojesen sin utgivning till att bli allmänlitterär. Samtidigt upphörde han med bokhandeln. Hans första stora lyckokast som förläggare kom vid 1880-talets början med en serie julkalendrar: från 1880 *Oldfux* och året efter storsuccén *Juleroser*, som första året trycktes i 10 000 exemplar och 1896 var uppe i 62 000 exemplar. (Stor spridning fick även dess svenska upplaga, *Julrosor*.) En annan vacker framgång var den pampigt utstyrda *Landmandsbogen*, kalkylerad till en upplaga om 5 000 exemplar, men såld i drygt 12 000.

Efter flera andra lyckade förlagsspekulationer värvades Bojesen 1895 som chef till Danmarks största förlag, det Philipsenska, som sammanslogs med Bojesens under namnet Det nordiske Forlag. Stommen i Philipsens förlag bestod av populärvetenskap, illustrerade böcker och modern skönlitteratur, och när den inriktningen kombinerades med Bojesens snille för reklam och massspridning blev resultatet tidskriften *Frem*, Bojesens och antagligen dansk förlagshistorias största succé.

Frem började utges 1 oktober 1897 (och upphörde 1918); redan första häftet hade 50 000 abonnenter, vid det fjärde hade siffran stigit till 80 000. Bojesen hade först planerat en populärvetenskaplig serie, men fick så idén att utge verken arkvis i form av en billig tidskrift. Innanför ett omslag med blandade notiser och artiklar i alla upptänkliga ämnen, samlade under rubriken »Vor Jord», utgavs således parallellt tre eller fyra verk som köparna efterhand

samlade ihop till böcker. Tyngdpunkten låg på populärvetenskap med ämnen som geografi, etnologi och fysik, men *Frem* innehöll också en kurs i teckning, en *Shakespeare for folket* och romaner av Dickens, Drachmann, Scott m. fl. Med sitt låga pris och läsare i alla samhällsskikt och åldrar blev *Frem* snart något av ett universitet för folket. Ambitionen var också »at bringe folket frem», vilket underströks av tidskriftens motto »Kundskab er Magt» och ljussymboliken i omslagets teckning av mannen med facklan. Hela företaget verkar ha lanserats vid rätt tidpunkt. »Det kom lige i det rette øjeblik, hvor vide kredse stod parat til at vindes for bøger og læsning, det blev skrevet af de rette mænd, ansete fagfolk der forstod at føre pennen, og havde i Julius Schiøtt en fremragende redaktør», sammanfattar Bojesens biograf H. P. Rohde.

Redan 1898 grundade Bojesen filialverksamhet med *Frem* i Sverige genom Henrik Koppel och *Ljus* i Stockholm och 1899 i Norge (Knud Lassen, Kristiania). Att Bojesen grundade filialer berodde inte bara på strävan att öka spridningen av *Frem* i olika varianter. Ett annat skäl var en bokserie som Bojesen utgav i samarbete med några andra nordiska förläggare. Den hette *Nordisk bibliotek* (i Sverige *Nordiskt familjebibliotek*), utkom med ca 40 titlar 1898–1907 och innehöll verk av bl. a. Selma Lagerlöf, Oscar Levertin, August Strindberg, Herman Bang, Karl Larsen, Bernt Lie och Knut Hamsun. I Sverige kostade böckerna först 2 kr, sedan 2.50. Genom svenska upplagor av *Juleroser*, *Frem* och *Nordisk bibliotek* (*Julrosor*, *Ljus* och *Nordiskt familjebibliotek*) ville Bojesen bli en nordisk storförläggare.³

Henrik Koppel och tidskriften *Ljus*

Dansken Henrik Koppel (1871–1934), som 1898 alltså flyttade till Stockholm, hade en gedigen bakgrund från bokhandel och förlag. Åren 1887–1897 praktiserade han i sju olika firmor i Danmark och på kontinenten och kom sedan till Bojesen. Hans vistelse i Sverige blev en framgångsrik upptakt till en dansk förlagskarriär: 1914–17 på Gyldendals och från 1917 med förlag under eget namn. Men mycket tyder på att han åtminstone vid 1900-talets början tänkt bosätta sig för gott i Sverige – liksom exempelvis familjen Bonnier och C. W. K. Glerup, en gång invandrare från Danmark. År 1900 övertog Koppel förlaget *Ljus* och började utöka verksamheten, 1901 blev han svensk medborgare, 1906–11 var

han ekonomidirektör på *Dagens Nyheter* och 1911 gifte han sig med Else Kleen (skilsmässa 1914).⁴

Med tidskriften *Ljus* (1898–1903) följde Henrik Koppel i allt väsentligt receptet från *Frem*. Tidskriften innehöll fiktionsprosa och populärvetenskap, utkom veckovis och kostade endast 10 öre häftet. På omslaget återfanns mannen med facklan och devisen »Kunskap är makt». Innehållet utgjordes dels av notis- och artikelavdelningen »Vår jord», dels av tre à fyra verk som arkvis löpte parallellt och fullbordades med avslutad årgång. I valet av verk märktes också det danska beroendet tydligt i att många var översättningar eller bearbetningar från danskan – en redaktionell praxis som jag återkommer till nedan.

Också i Norge kallades tidskriften *Frem*; att titeln ändrades i Sverige berodde förmodligen på att namnet *Fram* redan var upptaget.⁵ Koppels val var välfunnet. Titeln *Ljus* anknöt inte bara direkt till omslagsteckningen, utan indirekt också till hela den ljussymbolik och ljusretorik som bildnings- och arbetarrörelserna gjort till sin – i likhet med nykterhetsrörelsen och flera religiösa grupper. *Mera ljus!* var titeln på den första skriften (en broschyr utgiven 1897) om socialdemokratins bildningssyn. Där uppmanade bildningskämpen K. J. Gabrielsson arbetarna att genom självstudier erövra den bildning och samhällsanalys som folkskolan förmenat dem; endast kunskap skulle skänka dem makt och lycka.⁶ Ståndpunkten är alltså i hög grad idealistisk; det är talande att Gabrielsson redan i titeln citerar Goethe.

En annan berömd ljusparoll, »Ljus över landet!» – närmast hämtad från J. P. Jacobsens dikt »Lys over landet» i Bojesens *Juleroser* 1885 – , använde *Ljus* i sin reklam (1900:52) och i nr 12 1898 återgavs Holger Drachmanns dikt »Facklan vi höja!» i översättning av Ernst Lundquist. Där uppmanades läsaren att skingra »dumhetens mörker» och »timra en brygga af strålande ljus / Till upplysningens tusenårsrike!» (1898:12). Dikten hade hämtats direkt från *Frem*, där den i provnumret och första häftet införts som en poetisk programförklaring.

Men valet av namn på den svenska *Frem* var också tidstypiskt i så måtto att ordet *ljus* under 1890-talet blivit vanligare i tidskriftstitlar.⁷ Och till det tidstypiska hörde, slutligen, att upplysningssträvan och ljussymboliken i hög grad sammanhänge med en teknisk landvinning, elektricitetens införande och billigspridning från början av 1890-talet, något som efterhand gav arbetarna och allmogen helt andra möjligheter till egen läsning än

PRIS: 10 öre.

INNEHÅLL:

Ljus' musei-besök. — Sveriges Nationalmuseum af G—o N. — *Facklan vi höja*. Dikt af HOLGER DRACHMANN. Översatt af ERNST LUNDQUIST. — Från vetenskapens fält: Lokomotivets föregångare. — Utdöda djurformer. — Jordens lukt. — En trampkvarn — En ny rättas m. m. 7 bilder.

HURU NATUREN DANAT SVERIGE (forts.), af professor A. G. HÖGBOM.
 NATURFOLKENS LIF (forts.), af W. DREYER.
 NATUREN OCH DESS KRAFTER (forts.), af H. O. O. ELLINGER.
 LJUS' KLASSISKA FOLKBOCKER: *Oliver Twist* (forts.), af CH. DICKENS.

Stockholm, Central-Tryckeriet, 1898.

N:r 12.

EXPEDITIONEN AF LJUS
 Klara Norra Kyrkogata 30.

Annonser mottagas af S. Gumæli Annonssbyrå, Drottninggatan 2, Stockholm, dit hrr annonsörer torde vända sig. På grund af upplagans storlek måste annonser vara inlämnade 3 veckor förut.

24 December 1898.

Från omslaget till tidskriften *Ljus*.

vad dyra och svaga ljuskällor som gasljus, fotogenlampor och brasor gjort.⁸

För somliga grupper innebar begreppet ljus den religiösa uppenbarelsen, men liksom många andra intog *Ljus* en världslig ståndpunkt i frågan om upplysningens art. Utan att hämta sitt sken från någon särskild av de många sekulariserade ljussekterna i samtidens Sverige delade *Ljus* många strävanden med dem. Bildningsoptimism, utvecklingstro, materialism, rationalism och personlighetsutveckling var huvudinslag i det program som offentliggjordes i ett provhäfte innan den egentliga utgivningen startade. Redan av ordval och allusioner kunde den uppmärksamme läsaren placera tidskriften i en sekulariserad materialistisk tradition: i mottot »kunskap är makt» ekar Francis Bacons argument för erfarenhetskunskapen framför skolastikernas dialektiska boklärdom, medan uttrycket »kampen för lifvet» tillhör traditionen från Darwins utvecklingslära.

Utan öfverdrift kan det sägas, att till och med det fattigaste barn i vår tid födes till bättre villkor och till att ega rikare skatter, än forntidens vise män någonsin drömde om.

Det födes som arfvinge till allt, som människoanden under århundradenas lopp har tillkämpat sig kunskap om. Huru långt kan det icke med lätthet öfverträffa forntidens vise konungar, som stirrade på kittelns ånga utan att ana

den mäktiga kraft, som bodde i henne, och hvilken, bunden och tyglad, i vårt århundrade har behärskat världen.

Det som åligger vår tids barn och det som är deras rätt, det är att lyfta detta arf och att efter förhållandenas natur i vidaste utsträckning göra det till sin omistliga egendom.

Enhvar bör i vår tid veta besked om, hur ångan användes, huru elektriciteten frambringas, huru telegrammet sändes genom den smala, milslånga tråden, hur ämnena sönderdelas och åter sammansätts. Enhvar bör känna sin kroppsbyggnad och dess livsverksamhet, känna världsalltet, som hvälfver sig öfver jorden, och dennas utveckling genom skapelsens oändliga tidsföljd. Om allt detta och mera till vill »Ljus» gifva fullständigt och klart besked.

Det förutsättes, att intresset för »Ljus» både på grund af dess innehåll och dess utomordentligt låga pris skall gripa så omkring sig, att företaget strax skall vinna en utbredning, som med tusental går vida öfver, hvad någon tidskrift hittills har nått.

Från dessa tusentals hem, hvarest »Ljus» är en hvarje vecka återkommande gäst, skall den ungdom utgå, som i början af det nya århundradet skall hembära segern i den städse allt vanskligare kampen för lifvet, i hvilken det nu mer än någonsin förr gäller att

Kunskap är makt.

Och detta arbete på själfutveckling och inhämtande af kunskaper skall i själfva verket blifva mycket intressant. Ty rätt betraktade och väl framställda äro Kristoffer Kolumbus', Pasteurs och Edisons lifsgärningar spännande och fängslande som en roman, och jordens och mänsklighetens historia gripande som ett drama.

Redaktionen.

Programmet förverkligades på ett publikdragande sätt då utgivningen av *Ljus. Veckoskrift för upplysning och underhållning* började den 1 oktober 1898 (alltså ett år efter det att *Frem* startade i Danmark). I första årgången av Koppels tidskrift påbörjades ett stort historisk-geografiskt samlingsverk, kallat *Sveriges rike* (årg. 1–4). Vidare innehöll årgången en populär etnografi av W. Dreyer (416 sp.), en populär fysik av H. G. Ellinger (400 sp.) och en roman i serien »Ljus klassiska folkböcker», Dickens *Oliver Twist* i förkortad översättning (256 s.). Fackverken var tryckta i kvarto, romanen i oktavo. Texterna var rikligt illustrerade, ofta med flera hundra bilder, många i färg. Förutom *Sveriges rike* (1898–1902) avslutades alla verk inom årgången.⁹ Men för att hålla kvar prenumeranterna lät Koppel ibland nya verk påbörjas i slutet av en årgång, ett knep som bokhandlarna snart kritiserade.¹⁰ Från *Ljus* kunde man för billigt pris (vanligen 40 à 60 öre) köpa pärmar att binda in de olika verken i.

Dessutom innehöll denna och följande årgångar en variaavdelning, tryckt på omslaget. Först rubricerades den »Från vetenskapens fält» och omfattade bara 2 sidor per nummer, men från nr 12 utvidgades den till 8 sidor och fick från nr 20 samma titel som motsvarande avdelning i *Frem*, »Vår jord». Avdelningen löpte över de åtta sidor som i varje nummer utgjorde omslag till bokarken; den översta tredjedelen av sidorna bestod av annonser, resten av redaktionella bilder och texter. Redan en årgång av »Vår jord» omfattade således 416 sidor. Här trängdes notiser i alla upptänkliga ämnen: botanik, fysik, kemi, geografi, medicin, historia, litteraturhistoria, konsthistoria, m. m., m. m. I koncentrat tillämpades här *Ljus* upplysningsprogram i ett myller av framstegsoptimistiska och kunskapsglada notiser. Här räcker att nämna ett par exempel. I artikeln »Naturvetenskapen och barnen» (1901:50) uppmantras skolelever att »självva arbeta för att öka sitt vetande» (s. 395) genom självständiga iakttagelser och skeptisk eftertanke. Och i avslutningen av en kulturhistorisk artikelserie om »Gudsdomar» – föreställningen att gudar kan avgöra mänskliga tvister – konkluderar författaren att tron på gudsdomarna måste försvinna då prästernas konservativa lagvalde över folkflertalet bryts:

Den afgörande orsaken till deras [gudsdomarnas] försvinnande måste emellertid sökas i genombrottet af den modärna naturuppfattningen. Ty när denna tränger ned i befolkningens sinnen, försvinner förra tidens naiva tro på andra; man förstår, att naturfenomenen styras af lagar. Och om gudsdomarna uppstodo till följd af en naiv naturuppfattning och ett svagt utveckladt rätssystem, så måste

deras dagar vara räknade, efter hand som förbättring inträder på dessa två områden. (1901:22, s. 175)

Empiri, experiment, skepticism och historisk relativism spelades på detta sätt i »Vår jord» ofta ut mot vidskepelse och blind auktoritetstro. Temat utvecklingsläran återkom ofta och nykterism anbefalldes försiktigt. Flertalet notiser var osignerade, men ibland sattes författarnamnen ut – vid ett tillfälle medverkade t. ex. Georg Brandes.¹¹ I en avdelning »Ljus museibesök» skrev bl. a. Carl G. Laurin och Georg Nordensvan om konst, medan Hellen Lindgren – son till Amanda Kerfstedt – gav »Bilder ur Sveriges litterära lif».

Med »Vår jord» och de fyra bokverken följde *Ljus* framgångsrikt *Frem*, och i de följande årgångarna fortsatte man på den inslagna vägen. *Sveriges rike*, författat av flera akademiker, kom som nämnts att löpa över fyra årgångar och beskrev landets geologiska historia, klimat, fauna, bergs-, skogs- och jordbruk, boskapsskötsel, befolkning och styrelseskick. I romanserien kom ett par romaner av Émile Erckmann och Alexandre Chatrian (pseud. Erckmann-Chatrian), *Efter Moskvas brand* och *Waterloo* (1899–1900, 151+172 s.), Dickens *Två städer* (1900–01, 313 s.), Gustaf Freytags *Debet och kredit* (1901–02, 456 s.) och Scotts *Ivanhoe* (1902–03, 121 s.). En ambitiöst upplagd skönlitterär antologi var *Svensk vitterhet 1850–1900*, (1899–1901), redigerad av J. A. Lundell och Adolf Noreen i två band om sammanlagt 849 sidor. Koppel hävdade först att verket var avsett för undervisning och att han enligt § 11 i lagen om litterär äganderätt därför slapp honorera författarna. Men inför hotet om rättegång vek han sig och gick in på förlikning och skadestånd, varför antologin blev åtskilligt dyrare än avsett.¹²

De naturvetenskapliga böckerna i *Ljus* bestod av en bok av H. H. von Schwerin om upptäcktsresor och geografiska landvinningar (1900–1901, 404 s.), en populär översikt av den mångfrestande docenten John af Klercker (1901–02, 340 s.) och en populär astronomi av Poul Heegård (1902–03, 244 s.). Vidare utgavs några historiska verk: lagom till sekelskiftet en bok om det gångna århundradet av H. C. Bering Liisberg, C. C. Clausen och Sven Söderman (1899–1900, 276 sp.), vidare en monografi om Karl XII 1697–1703 av Harald Hjärne (1900–01, 219 s.) och en lärobok av C. Hallendorff (1902–03, 402 s.). Återstår att nämna Georg Nordensvans överdådigt illustrerade översikt *Bildkonsten* (1901–02, 193 s.).

Förutom »Vår jord» utkom 17 titlar i de fem årgångarna. Som framgått låg tonvikten på popu-

lärvetenskap och god, översatt fiktionsprosa. Genomgående anlidade Koppel välkända svenska akademiker för att bearbeta eller nyskriva de populärvetenskapliga verken – av dåtidens tre ledande humanistiska professorer i Uppsala, Harald Hjärne, Adolf Noreen och Henrik Schück, knöts de två förstnämnda exempelvis till *Ljus*.¹³ Den i och för sig vinstdrivande tidskriften tillhörde alltså den akademiska folkbildningstraditionen med »university extension» och en organisation som Verdandi (gr. 1882) med dess debatter och småskrifter på Bonniers förlag.

Ett utmärkande drag för *Ljus* var dess starka beroende av *Frem*, en släktskap som märktes i allt från detaljer till helhet. Flera av verken i *Ljus* hade tidigare gått i Bojesens tidskrift – ur de två första årgångarna av *Frem* hämtades exempelvis Dreyers etnografi, Ellingers fysik och Bering Liisbergs 1800-talshistoria. Men textflödet kunde också gå i andra riktningen. Så översattes H. H. von Schwerrins *De stora upptäckternas tidevarf* från svenska för publicering i *Frem*.¹⁴ Att den danska förbindelsen ibland kunde vålla problem visar förordet till John af Klerckers *Människokroppen*. Författaren berättar att han egentligen skulle ha översatt ett liknande arbete av F. Levison och Vilh. Jensen ur *Frem*, men att han snart av olika skäl nödgats utarbeta texten på egen hand och därför arbetat »under sådana omständigheter, då ett arbete måst nyskrivas midt under brinnande årgång och bokstaf-ligen ark för ark» (s. 1).

För Koppel kunde beroendet av Danmark vara tyngande då man i protektionismens Sverige fick ögonen på hans danska bakgrund. I bitskt nationalistiska vändningar angreps han vid sekelskiftet av C. J. Fahlerantz – förlagsinvandraren Koppel utmålas här som en dansk exploitör, som liksom veckotidningen *Allers* och Bojesens *Juleroser* nästlat sig in på vår bokmarknad med syfte att förvandla den till en dansk filial.¹⁵

Ljus sålde på sitt varierade innehåll, sitt låga pris och sin goda distribution. Man kunde teckna abonnemang via agenter och prenumerera genom boklådor, tidningskontor, postanstalter eller direkt från tidskriftens expedition på Klara Norra Kyrkogata 30.¹⁶ Priset var mycket lågt. Varje nummer kostade 10 öre och årgången alltså 5.20, ungefär det pris som två av de fyra à fem verk som löpte parallellt betingade i bokhandeln. Samtidigt ska sägas att omfånget krympte efterhand. Praktverken i kvarto sjönk ihop – första årgången innehöll hela 640 sidor i kvarto, den andra knappt hälften (292 s. 4: o). Och

förutom den tredje årgången sjönk det sammanlagda sidtalet successivt. Räknad i oktavo var första årgången 1536 sidor, medan omfånget i den femte var en fjärdedel lägre, 1153 sidor.¹⁷

Av allt att döma blev *Ljus* en omedelbar framgång. Snart tillkännagavs att *Ljus* hade »mycket öfver 80,000 prenumeranter, ett antal som dagligen ökas med flera hundra nya»; ett resultat som »har öfverträffat våra djärfvaste förhoppningar» (1898: 10). Enligt en annan uppgift ska högsta antalet prenumeranter ha varit 60000, också det en imponerande siffra.¹⁸ Ett flertal berömmade pressklipp var andra tecken på framgång.¹⁹

Gensvaret var faktiskt sådant att bokhandeln fick problem med distributionen. Mindre bemedlade köpare subskriberade (dvs. betalade nummervis) och kommissionsbokhandeln, som åtog sig att leverera numren till dörren, fick dryga kostnader för springpojkar. I artikeln »Veckotidningarna och Sortimentsbokhandeln» berättade signaturen »intresserad medhjälpare» 1899 om vilka besvär *Ljus* vållat en ordinär bokhandel som dels ville locka nya kunder till sig, dels ge de gamla kunderna oförändrad service med utskickande av påsendeemplar och hembärning av böcker:

Det är just icke vanligt, att en bokhandlare får för många abonnenter på något arbete, men så var dock på sina ställen förhållandet, då *Ljus* startade i okt. förra året. Med glädje och tillfredsställelse såg man den ena subskriptionslistan efter den andra fyllas med namn, men när, såsom hos den firma, där undertecknad har nöjet att arbeta, 500-talet nåddes och öfverskreds, måste allt vidare samlande inställas, af farhåga för att under den bråda tiden ej kunna behärska distribueringsarbetet. Det dröjde ej heller länge, innan denna farhåga skulle visa sig alltför väl grundad.

Samtidigt med att »nyheterna» som skulle ut till »påsende», kommo allt tätare och subskriptionsarbeten nästan dagligen ingingo – jag behöfver blott erinra om Beckers, Rydbergs och Hedins arbeten – inträffade upprepade sjukdomsfall bland springgossarna, och de nya, som antogos, baxnade för mängden af »häften» och gingo efter en half dags arbete sin väg. Följden blef, att det var absolut omöjligt få ut allt i rätt tid, hvarför en hel del abonnenter, särskilt å *Ljus*, föllo ifrån, ofta under förklaring, att de i närmaste cigarrbutik redan köpt sina nummer. Men tyvärr var det ej abonnenter endast å *Ljus*, utan äfven å många andra arbeten, som därigenom gingo förlorade. Föga bättre blef förhållandet på nyåret, då *Idun* började utkomma två ggr i veckan. För de olika veckodagarna fördelar sig för närv. hos oss arbetet med tidningarna på följande sätt: måndags e. m. och hela tisdagen de utländska journalerna, onsdagen *Idun*, fredagen *Allers Familj-journal* och *Ljus*, lördagen *Idun*, *Ny Illustr. Tidning* och *Hvar 8 dag*.²⁰

Visserligen förtjänade bokhandeln bara en krona per årgång och prenumerant, men bokhandlarna

släppte ändå ogärna kontakten med de många vecotidningsläsarna. Insändaren drog sig också för att låta posten förmedla fler prenumerationer. Bokhandeln skulle gå miste om förmedlingsavgiften och många kunder befarade dessutom att tidningarna skulle bli »vikta och skrynkliga» vid postutbärning (s. 186).²¹ Och alternativet att ej tillåta betalning nummervis avvisas eftersom det skulle »afhålla många mindre bemedlade från att abonnera» (s. 187).

På bokhandlarföreningens årsmöte 1900 överlades om vilken ståndpunkt bokhandeln borde inta till publikationer som *Ljus*. Man enades om att arbetet med 10-öreshäftena var oerhört, men att bokhandeln knappast hade råd att avvara dem. Hjalmar Ewerlöf (Gävle) berättade exempelvis att *Allers* hade 1 500 prenumeranter på hans ort.²² Kommissionsbokhandeln hade hamnat i ett dilemma. Den var inte dimensionerad för att sälja billig litteratur i massupplagor, men ville inte heller uppge försöken – ett mönster som skulle upprepas beträffande enkronasböckerna.

Snart verkar dock *Ljus* ha stannat i växten – prenumerantstockens storlek angavs aldrig till mer än över 80 000 – och sedan ha minskat.²³ Då redaktionen den 25 juli 1903 meddelade att tidskriften skulle upphöra hette det också att den »ej mer hos publiken har det ekonomiska stöd, som tarivas för fortsatt utgifning» eftersom »en tidskrift med så kostsam utstyrelse som *Ljus* fordrar med sitt billiga pris en stor läsekrets» (1903:4). I sin kritik av *Ljus* förutspådde C. J. Fahlcrantz redan år 1900 denna utveckling. Olikt en tidskrift, som kan öka sin prenumerantstock, måste »en till tidskrift förklädd boksamling» som *Ljus* efterhand förlora prenumeranter: läsekretsen ökas föga, eftersom köparna vill ha bokserien komplett och inträdessumman blir allt högre ju större utgivningen varit. »Ett sålunda organiseradt företag som 'Ljus' måste alltså baseras på en från början så stor köparekrets som möjligt, hvilken kontinuerligt minskas».²⁴ Trots att Koppel försökte hejda prenumerantflykten genom låga priser, rabatterbjudanden m. m., verkar tidskriftens bana ha följt Fahlcrantz prognos.

Utsikterna för tidskriften försämrades också kring sekelskiftet genom en planerad lagändring. År 1899 hade en riksdagskommitté tillsatts för att se över postverkets regler för tillhandahållande av tidningar. I det utlåtande man avgav i mars 1901 föreslog man bland annat att publikationer som *Ljus* inte skulle få distribueras efter de förmånliga tidningstaxorna. Motiveringen var att de egentligen

var »till bokmarknaden hörande tryckalster» som »nära nog uteslutande bestå af åtskilliga större arbeten, hvilka icke afse dagens frågor och som i de särskilda numren ingå med olika delar, så anordnade, att hvar särskild del kan afskiljas från numrets öfriga innehåll, för att sedermera jemte motsvarande delar af andra nummer af samma publikation förenas till särskilda sammanhängande bokverk.» Trots att kommittémedlemmen Emil Hammarlund i en reservation vältaligt förespråkade denna sorts tidskrifter ekonomiskt och folkbildningsmässigt, gick riksdagen på majoritetens linje.²⁵ I maj 1904 utfärdades en förordning som skulle ha uteslutit *Ljus* ur tidningsregistret.²⁶ Redan 1901–02 måste Koppel dock ha förstått vartåt det lutade och den hotande lagändringen måste ha spelat in vid beslutet att lägga ned *Ljus*. Vilket givetvis inte hindrade att häftesverk med flera parallella arbeten kunde utges med relativt god framgång efter lagändringen – ett exempel är förlaget Weijmers *Arbetarhemmets bokskatt* (1907–12) som på många sätt ter sig som en blek kopia av tidskriften *Ljus*.

*

Förlagshistoriskt är det intressant att se hur nära *Ljus* hela tiden var förknippad med bokutgivning. För det första var *Ljus* alltså främst en boktidskrift, en tidskrift med bokark som stomme. Verken som löpt i tidskriften såldes också i efterhand i bokform, givetvis med rabatt till prenumeranterna. Men kontakterna med bokmarknaden var fler än så. Också delar av variaavdelningen »Vår jord» utgavs som broschyrer på *Ljus* förlag – artikelserier av åtminstone W. Leche, Svante Natt och Dag, L. A. Jägerkiöld, Johan Ask och Adolf Noreen utgavs på detta sätt. Koppel pressade då framställningskostnaderna genom att använda satser från tidskriften och endast ändra ombrytningen.²⁷ Nyttillkomna prenumeranter erbjöds köpa dessa verk för omkring två tredjedelar av boklåspriset (se t. ex. 1902:3). Till jul erbjöds prenumeranterna andra böcker till vrakpris, först restupplagor från andra förlag – oftast Seligmans – och sedan böcker från förlaget *Ljus*.²⁸ Ett annat erbjudande till prenumeranterna var serien *För Skola och Hem* (26 titlar), valda texter i billigupplagor av främst svenska författare från 1700-talet till 1880-talet. Det var ett förlagsinitiativ som Oscar Levertin entusiastiskt berömde som nationellt och folkligt.²⁹ Liksom antologin *Svensk vitterhet 1850–1900* redigerades serien av J. A. Lundell och Adolf Noreen. Arbetena följde arkvis (24 s.) med som bilaga till *Ljus* och prenume-

rantpriset var endast 10 öre per ark (icke-prenumeranter 15 öre). Ett annat exempel på kontakterna med bokmarknaden var att förlaget Ljus övriga böcker annonserades allt flitigare i sista årgången.

Genom separatförsäljning, särtryck, rabatterbjudanden, extraserier och annonsering förknippades *Ljus* således med bokutgivning. För tidskriftens ledare Henrik Koppel var steget inte långt till att utvidga bokförlaget långt bortom tidskriftens gränser.

Förlaget Ljus

Tidskriften *Ljus* utgavs av ett förlag med samma namn som i sin tur ägdes av ett aktiebolag. Från den 1 oktober 1900 köpte Koppel, med lånade pengar, aktiemajoriteten i förlaget. Samtidigt blev han direktör för bolaget, i vars styrelse från början satt tre akademiker med anknytning till tidskriften, J. A. Lundell, Adolf Noreen och Sven Söderman.³⁰ Utgivningen breddades efterhand, särskilt sedan tidskriften upphört, och förlaget expanderade snabbt, både i utgivning och personal.³¹ Tillväxten märks i de snabba höjningarna av förlagets röstetal i SBF, vilket sattes på en skala 1–15 efter det sammanlagda bokhandelspriset på ett exemplar av förlagens skrifter. Vid inträdet 7 maj 1902 fick Ljus 3 röster, 1905 hade röstetalet stigit till 8, 1906 till 10 och 1911 till 12 röster.³² Så småningom blev förlaget också ett slags universitet för blivande bokförläggare. Där arbetade 1907–11 Birger Wahlström (grundaren av B. Wahlströms förlag), 1908–09 Folke Hökerberg och 1911–14 Karl Olsson (senare chef på Tidens förlag).³³

Kortast kan Ljus beskrivas som ett allmänlitterärt kvalitetsförlag, jämförbart med exempelvis Albert Bonniers, Gebers, Fritzes, Wahlström & Widstrand och Norstedts. På många sätt fullföljde förlaget folkbildningslinjerna från tidskriften. I kombinationen av upplysning, underhållning och billigt utgivning hade Koppel funnit en lönande formel, en inriktning som dessutom stod i samklang med hans egen åskådning. Koppel var vänstersinnad och medlem av Frisinnade klubben (bildad 1899), även om vänsterglöden lär ha svalnat åtskilligt under storstrejken 1909 då han mötte arbetarnas »svek» med att anställa strejkbrytare i *Dagens Nyheter*s tryckeri.³⁴ I förlagets styrelse satt den politiskt radikale Adolf Noreen, som bekant angelägen om att förmedla akademiskt kunnande till en bredare krets, och tillsammans med J. A. Lundell och

Harald Hjärne 1893 initiativtagare till de sommarföreläsningar vid Uppsala universitet varav flera utkom på Ljus förlag.³⁵

Under Karl Otto Bonniers ledning hade Albert Bonniers förlag, efter grundarens död år 1900, befast sin ställning som Sveriges förnämsta skönlitterära förlag, särskilt för svenska original. Tidigare hade Z. Hæggströms förlagsexpedition (till 1892), Looström & Komp. (till 1897) och C. & E. Gernandts förlag (grundat 1893) i tur och ordning varit Bonniers främsta skönlitterära konkurrenter. När Gernandts gick i konkurs 1903 fyllde Ljus tomrummet snett bakom Bonniers. Efter Gernandts haveri sköljdes också många författare upp hos Ljus – Hilma Angered-Strandberg, Henning Berger, Per Hallström, Tor Hedberg och E. Walter Hülphers, Anatole France (översatt av Hjalmar Söderberg), norskan Dikken Zwilgmeyer, och sist men inte minst Gustaf af Geijerstam, Gustaf Janson och Strindberg.

Från början bestod förlaget Ljus utgivning enbart av tidskriften *Ljus* med åtföljande böcker. År 1900 utgav man Bellmans *Fredmans Epistlar* och 1901 kom utgivningen igång ordentligt med ett femtontal titlar. Bara några få av böckerna var fiktionslitteratur – konstböcker, barnböcker, kartor och religiös litteratur dominerar listan.³⁶

Under de följande åren växte både förlaget och dess fiktionsutgivning snabbt. En förlagskatalog från 1904 omfattar ungefär 200 titlar (ett fåtal i distribution), varav ungefär en tredjedel skönlitteratur.³⁷ Mycket är äldre svensk vitterhet i serien *För Skola och Hem*, men här märks också böcker av nyare inhemska författare som Sigurd Agrell, Cecilia Bååth-Holmberg, Gustaf Janson, Georg Nordensvan, August Strindberg, Gustaf Ullman, m. fl. Bland översättningarna finns t. ex. Paul Bourget, Georges Ohnet och Dikken Zwilgmeyers Yrhätteböcker.

Fackbokslistan vittnar om Koppels goda kontakter med svenska akademiker. Ljus utgivning av vetenskap och populärvetenskap var bred, men olik tidskriften, vars paradnummer låg inom naturvetenskapen, var förlaget humanistiskt profilerat. Särskilt låg tyngdpunkten på nordiska språk och konstvetenskap. Av Adolf Noreen finns således sju titlar och i en serie *Konstnärsmonografier* ingår tio titlar av bl. a. Tor Hedberg, Oscar Levertin och Georg Pauli. En tid sålde Ljus färgtrycksreproduktioner à 1 krona av konstverk och senare trycktes Axel L. Romdahls och Johnny Roosvals stora *Svensk konsthistoria* (1913, 616 s.) i 4000

exemplar.³⁸ Under rubriken »Sommarkurserna i Uppsala 1903» återfinns 16 populärvetenskapliga skrifter, mest i språk och historieämnena, men också i zoologi, teologi och filosofi. Utgivandet av dessa föreläsningbroschyrer gav Koppel kontakt med flera universitetsakademiker, liksom serien *För Skola och Hem*, där de enskilda delarna redigerades av bl. a. Ernst Meyer, Bernhard Risberg, Richard Steffen, Verner Söderberg, Erik Hedén och Ruben G:son Berg. Som översättare anlätade Koppel gärna Ernst Lundquist och Hellen Lindgren, två bekanta namn från tidskriften *Ljus*.

Att namnuppräkningsarna innehåller så få kvinnonamn är ett utslag av det allmänna kvinnounder-skottet i *Ljus* utgivning. Exempelvis var bara en sjättedel (10 av 55) av titlarna i enkronasserien 1904–09 skrivna av kvinnliga författare och i en förlagskatalog från 1909 stod kvinnorna för ungefär en sjundedel av titlarna.³⁹ Man får räkna med förut-fattade meningar hos Koppel, litterära bedömningar som kom till uttryck i förlagets profil. Koppel hämtade gärna sina skönlitterära författare från toppskiktet, där kvinnorna var särskilt underrepresenterade. Och fackböckerna på *Ljus* var ofta av akademiker, en annan kvinnofattig grupp.

Från tidskriften – och Koppels egen bakgrund – återstår kontakterna med den danska kulturkretsen.⁴⁰ Det mest slående exemplet är Johannes V. Jensen, som man i enkronasserien introducerade på svensk bokmarknad med *Madame D'Ora* (1904) och som Koppel 1906 skaffade sig svenskt monopol på genom att köpa den svenska ensamrätten till 11 andra verk för 10 år. Av Jensen publicerade *Ljus* sedan 6 titlar 1906–09 och en serie »Valda arbeten» i 35 häften à 25 öre åren 1909–10 (utgåvan såldes också i 4 band); före 1919 utgav inget annat svenskt förlag någon bok av Jensen.⁴¹

Förutom enkronasserien, som jag återkommer till nedan, fortsatte utgivningen enligt de riktlinjer som Koppel givit förlaget från början. Vetenskap och populärvetenskap spelade fortfarande en stor roll, ofta kombinerad med något eller några inslag i det mönster från tidskriften *Ljus* som innebar folkbildande anspråk, häftesutgivning, subskription. *Vår underbara värld* (bd 1–2, 1914–15), en bearbetning av ett engelskt verk med bilder och uppsatser »om naturens evigt växlande företeelser», utgavs i ca 50 24-sidiga häften à 50 öre, men såldes också i två band à 12.75.⁴² Upplagan var 7 000 ex. varav närmare 6 000 i subskription.⁴³ Till de mer originella förlagsalstren hörde en anatomiskt naturtrogen och öppningsbar modell av en häst »i half naturlig stor-

lek», avsedd för lantbruksskolor, kavalleriskolor m. m.⁴⁴

Koppel tillämpade även den sorts praktiska förlagsnordism som samtidig utgivning i Sverige, Danmark och Norge innebar. Ett exempel var en serie med bildande broschyrer, kallad *Nordiska öresbiblioteket* (1905–06), redigerad av Cecilia Bååth-Holmberg, i 21 avslutade häften om ca 24 sidor à 25 öre. Den utgavs på uppdrag av en kommitté inom den svenska folkhögskolan för att stärka den nordiska kulturgemenskapen. Meningen var att anlita författare från Sverige, Danmark och Norge och utge häftena på originalspråket samtidigt i de tre nordiska länderna. Men planen höll bara över den första årgången, varefter serien blev helsvensk. Här märks idéarbetet från Bojesen: den praktiska nordismen, folkbildningssträvan, billigutgivningen. Ett annat nordiskt projekt var det pampiga och rikt illustrerade *Världskulturen*, redigerat av Aage Friis, utgivet i 8 band (3 902 s.) 1907–1912 och författat av nordiska vetenskapsmän som i en serie uppsatser täckte området från Orientens forntidskultur till det nittonde århundradets kultur.⁴⁵

Till Koppels styrka hörde talangen att skaffa rörelsekapital. Via hans akademiska kontakter stöddes exempelvis förlagets vetenskapliga utgivning delvis av anslag från myndigheterna. Brev och skrivelser till och från Carl von Linné utgavs med statsunderstöd; sex band (1907–12) hann publiceras innan utgivningen avbröts genom redaktören Th. M. Fries död år 1913. Och i samarbete med Ortnamnskommittén utgav *Ljus* under Koppels tid flera band av *Ortnamnen i Älvsborgs län* (D. 2–6, 8, 10–17, 1909–13).⁴⁶

På *Ljus* publicerades också flera praktiska handböcker avsedda för bredare spridning. Bäst gick *Hemmets kokbok*, som ingick i en serie *Läroböcker i huslig ekonomi*, utgivna av J. A. Lundells Fackskolan för huslig ekonomi i Uppsala. Kokboken utkom 1903; redan 1904 annonserades den 5:e upplagan och 1909 hade man nått till den 12:e. Det är typiskt för Koppels reklamsinne och energi att han, samtidigt som han gjorde kokbokens tionde upplaga till en »jubileumsupplaga», utlyste en idétavlan om reklammetoder. Tävligen fick stort gensvar hos kommissionärer som i flera fall kunde tiodubbla sin försäljning av kokboken genom okonventionella skyltningar. »Genomgående hos flera är, att man, där fönstren varit tillräckligt stora, inredt dem såsom kök, med spisar och kökstillbehör, ja t. o. m. med köksor, och så naturligtvis en massa af Hemmets kokbok placerade öfver allt», berättade *Sorti-*

mentaren 1908.⁴⁷ Framgången med kokboken ledde dock till ett uppsplitande juridiskt bråk när Fackskolan i efterhand ville förbättra sina kontraktsvillkor och Koppel vägrade. Besviknen på Lundell och besluten att sätta tumskrivar på honom i den pågående processen satsade Koppel på en konkurrent, Elisabeth Östmans *Iduns kokbok* (1–3 uppl. 1911–12). Den gick inte lika bra som fackskolans, men Koppel lät ändå 1911 Norstedts överta *Hemets kokbok* – men striden kostade också hans goda samarbete med Lundell.⁴⁸

*

Inom skönlitteraturen hävdade sig Ljus allt bättre. Närmast ett lyckokast för Koppel blev konflikten 1900–01 kring Lundells och Noreens antologi *Svensk vitterhet år 1850–1900*. Den förlikning som Koppel ingick innebar nämligen att han betalade skadestånd om 5 000 kronor med hälften till Sveriges författareförening och hälften till Bok- och musikhandlarnas pensionsförening – författareföreningen använde för övrigt en del av skadeståndet till att utdela sitt första stipendium, 300 kr till Alf-hild Agrell.⁴⁹ Följden av tvisten blev att Koppel fick nyttiga kontakter med författareföreningen och dess medlemmar. Den 8 augusti 1901 tecknade han kontrakt om att detta år förlägga föreningens julkuplikation *Vintergatan* och 18 september kontrakterade Ljus föreningens samling med svenska författares minnen av sina debuter, *När vi började* (1902) med bidrag av bl. a. kung Oscar, Gustaf af Geijerstam och Selma Lagerlöf.⁵⁰

Rätt snart fick Ljus den förlagskraft som attraherar författare med vad Fredric Warburg i sina älskvärda memoarer kallar »publishing gravity».⁵¹ Karl Otto Bonnier menar till och med att det omkring 1903 bredvid Bonniers bara fanns »ett förlag, som de unga hade verklig sympati för», nämligen Ljus.⁵²

Påståendet stöds av att många författare kunde vandra mellan just Bonniers och Ljus. Ofta var det socialt vakna berättare som drogs till den vänster-sinnade Koppels förlag. Efter att ha givit ut sin andra bok på Bonniers utkom Ernst Didring med sina tredje till sjätte böcker på Ljus (1903–09), men återgick efter några års omväg över andra förlag till Bonniers med *Malm* (D. 1–3, 1914–19) och en rad teaterpjäser.⁵³ Av Ludvig Nordström utgav Ljus *Fiskare* (1907). Hans *Borgare* och *Ufkollegiet* refuserade Koppel dock, trots att Ljus i kontraktet på *Fiskare* skaffat sig hembuds rätt på Nordströms »alla [...] kommande arbeten» (§ 4). Nordström

GUSTAF HELLSTRÖM

KUSKAR

BERÄTTELSE

TREDJE UPPLAGAN

STOCKHOLM 1910
AKTIEBOLAGET LJUS

Titelsida till tredje upplagan av Gustaf Hellströms *Kuskar* (1910).

återvändande då till Bonniers. Anledningen var, enligt Nordström, att Koppel bara ville ha »historier som berättar naturalistiskt» utan de teoretiska inramningar som Nordström ville skriva.⁵⁴

Ur den synpunkten passade Gustaf Hellström bättre. Hans böcker mellan 1907 och 1914 kom alla på Ljus; *Kaos* (1907), *Snödroppen* (1–2 uppl. 1909), *Kuskar* (1–3 uppl. 1910) och *Kring en kvinna* (1914); Ljus hade också köpt in restupplagorna av hans tidigare böcker från Bonniers. I Koppels brev till Hellström, som Bengt Tomson fint använt, märks hur angelägen Koppel var att behålla Hellström på förlagslistan.⁵⁵

»Realismens genombrott hos oss (den s. k. skomakarrealismen), inklusive i Norden – Koppel var dansk – hade väl sammanfallit med hans mest mottagliga ungdomsår och märkt honom. Sedan kom

han inte vidare.» Så resonerar Marika Stiernstedt apropå Ludvig Nordströms öden på Ljus.⁵⁶ Sant är att Koppel verkar ha känt särskilt för realistisk litteratur. Men så estetiskt förbenad som Stiernstedt antyder var han aldrig. Det märks i hans kontakter med ett par andra namnkunniga författare som gästade Ljus från Bonniers.

Bonniers hade 1905 refuserat Hjalmar Bergmans andra bok och första roman, *Solivro*, med följande motivering: »Då man som Ni sitter inne med möjligheter, hvarför då skriva en dylik saga, som hvarken kan intressera gamla eller unga, i ett manér såsom vid 1800-talets första år? Hvarför ej försöka med en modern samhällsskildring i stället?»⁵⁷ Koppel, å sin sida, åtog sig utgivningen »med glæde» och kommentaren: »jeg tror ikke Deres Bog vil forblive ubemærket».⁵⁸ I tidningarna mottogs *Solivro* överraskande välvilligt vid utgivningen 1906 och på Ljus utkom sedan *Blå blommor* (1907) och volymen *Två dramer* (1907), innehållande »Familjens renhet» och »Det underbara leendet».⁵⁹ Kontraktsvillkoren var identiska: 35 kr per tryckark (16 s.) för en upplaga om 1250 exemplar, sammanlagt ca 1265 kronor.⁶⁰ Däremot refuserade Koppel i september 1908 *Savonarola*, med vilken Bergman återvände till Bonniers.⁶¹

Liksom Bergman kom Vilhelm Ekelund från Bonniers. Av Ekelund utgav Ljus – efter en del ändringsförslag från Koppel⁶² – *Dithyramber i af-tonglans* (1906); kontraktet stipulerade ett jämförelsevis högt honorar på 200 kronor för 500 exemplar.⁶³ Upplagan var en av de minsta på Ljus förlag, men i likhet med Ekelunds tidigare diktsamlingar hos Bonniers visade sig boken ytterst trögsåld.⁶⁴ Hösten 1912 meddelade Koppel Ekelund att ungefär 175 exemplar sålts till fullt bokhandelspris, 200 hade realiserats och 125 exemplar alltså återstod.⁶⁵ Någon fler bok på Ljus blev det inte för Ekelund, som inte gillade Koppel bättre än andra förläggare. »Ljus' förlag. Jo jag tackar! Nej min ställning är verkligen sådan till dem att jag vämjes af hjärtat öfver att någonsin ha fått något att skaffa med dem. Direktören Henrik Koppel (ett sällspordt oanständigt namn) är en idiot af första storleken», skrev han 18 oktober 1906 till Gustaf-Otto Adelborg.⁶⁶

Bland Ljus ganska få barnböcker fanns Laura Fitinghoffs succé *Barnen ifrån Frostmofjället* (1–2 uppl. 1907–08) – senare enkronasbok på Ljus – och bland underhållningsförfattarna den populära Ivan Aminoff (pseud. Radscha), vars *Luftens herrar* (1911) och *Lurendrejarna* (1912) förlaget tryckte i 2500 respektive 3500 exemplar.⁶⁷ Äventyrsförfatta-

ren Gustaf Janson utkom med ett dussintal titlar på Ljus, både förstagångsutgivning och återutgivning i häftesform och i enkronasserien. Bland annat utgav man Jansons mest berömda bok, *Affären Costa Negra* (1910) och hans kanske bästa, antikrigs-boken *Lögnerna* (1912).⁶⁸ För Ljus var det säkert ett svårt avbräck när Janson avled 1913. I triangeln Ludvig Nordström–Marika Stiernstedt–Albert Engström blev Koppel en tid något av en samlingsgestalt i sin egenskap av förläggare. I enkronasserien utgav han Stiernstedts *Den halte Eros* (1906) och ett par böcker av Engström, som också gjorde omslaget på Nordströms *Fiskare*, som sagt utgiven på Ljus 1907. Koppel åtföljde också Engström på hans utländska propagandaresa till Köpenhamn och Paris 1906. Från Köpenhamn gav Engström en glimt av Koppel som marknadsförare: »Koppel är en utmärkt och energisk manager för mig. Begagnar varje tillfälle att framhålla mig.»⁶⁹

Till bilden av Ljus som vänsterförlag hör att man var med och lanserade bondeförfattare som Kerstin Hed (Hilda Olsson) och arbetarförfattaren Alfred Kämpe. Av andra samtida svenska fiktionsförfattare med förstagångsutgivning på Ljus kan nämnas Sigurd Agrell, Cecilia Bååth-Holmberg, E. Walter Hülphers, Adolf Paul, Oscar Sterne och August Strindberg – till den sistnämnde återkommer jag senare.

Ljus enkronasböcker

Även om Koppel förlade flera viktiga författare blev hans förlagshistoriskt mest vitala insats den enkronasserie som Ljus började utge i slutet av 1904. Med tanke på att fiktionsprosan på Ljus, Bonniers och andra förlag brukade kosta 2.50 à 3.50 per bok var det en drastisk prissänkning.⁷⁰

»Hvarför äro böcker så dyra i Sverige?» frågade en ledare i *Svensk Papperstidning* i april 1904. Svaret blev att varje titel måste bära alltför stora omkostnader – upplagorna är för små, varför kostnaderna för sättning och grundhonorar till författaren blir relativt sett höga. Förläggarna och författarna lägger dessutom sten på börda genom att ständigt byta pappersformat och papperskvaliteter.⁷¹ När insändaren trycktes hade Koppel redan börjat planera sin enkronasserie som lagts upp efter nya, rationella ekonomiska linjer. Stora upplagor och uniformitet i format, papper och omslag var standardiseringar som tillät honom att pressa priset till en krona volymen (inbundna 2 kr st.).

HILMA ANGERED STRANDBERG:

VÄSTERUT

AKTIEBOLAGET LJUS
STOCKHOLM 1907

Titelsida till en volym ur Ljus enkronasserie (1907).

Den första omgången av *Ljus' en-kronas bibliotek*, utgiven i november 1904, innehöll Gustaf af Geijerstams *Boken om Lille-Bror* och Gustaf Jansons *Paradiset*. Ett par veckor senare kom Johannes V. Jensens *Madame D'Ora*.⁷² År 1905 kom fem titlar och följande år 10 å 15; då hade Koppel redan fått medtävlan av liknande serier på en mängd andra förlag och 1909 drog han ner utgivningen till bara 7 titlar.

Självfallet hade billiga böcker för vuxna funnits tidigare – man kan bara nämna Albert Bonniers långlivade *Öreskrifter för folket* (1859–1900), Fahlcrantz *Universal-Bibliotek* (1888–92) och som den närmaste föregångaren till Ljus enkronasböcker en 75-öresserie med översättningar på Gustaf Lindströms förlag 1895–97, senare inköpt av Gernandts förlag.⁷³ Men vad som saknades var billiga utgåvor

av svenska original. Koppel såg den möjligheten och blev, som Karl Otto Bonnier understrukt, genom sina billiga utgåvor av de svenska berättarna från 1880-talet och framåt »inom svenskt bokförlag en reformator, ja, jag skulle nästan vilja säga en revolutionär».⁷⁴

En komplett förteckning över Ljus enkronasböcker saknas, men en genomgång av förlagskataloger, pärmannonser m. m. ger ändå en god uppfattning om seriens innehåll. (En kronologisk förteckning 1904–09 ges nedan i Bilaga 1.).⁷⁵

Fiktionsprosan dominerade kraftigt och översatt och inhemskt vägde ungefär jämnt. Medan både klassiker och nyare verk översattes, hämtades de svenska originalen (förstagångs- och återutgivning-ar) främst från 1880-talet och framåt. Hilma Angered-Strandberg, Anna Branting, Albert Engström, Gustaf af Geijerstam, Tor Hedberg, Gustaf Janson, Axel Lundegård, Henning von Melsted, Georg Nordensvan, August Strindberg, Hjalmar Söderberg och Elin Wägner är namnen bakom det mesta av det svenska stoffet.

De flesta svenska originalen var fiktionsprosa. Undantagen var Ruben G:son Bergs bok om svenska nittio-talsskalder (1906), Oscar II:s skrifter i urval (1907), Else Kleens *Kvinnor och kläder* (1913) och Oscar Stjernes diktsamling *Sol och snö* (1913). Oftast var de svenska titlarna nya upplagor. Förstagångsutgivningen av svenska original inskränker sig till Bergs ovannämnda essäbok (1906), Marika Stiernstedts *Den halte Eros* (1906), Albert Engströms båda *Mitt lif och lefverne* (1907) och *Äfventyr och hugskott* (1908), Walter Hülpers *Efter Herrens hästar* (1907), Hilma Angered-Strandbergs *Ödesglimtar* (1908) och Alfred Kämpes *Torpare* (1909). Alla dessa böcker utkom sedan flera andra förlag 1906–07 lanserat sina enkronasserier. Förmodligen ville Koppel försöka profilera sig mot medtävlarna, vilka, förutom Åhlén & Åkerlunds, mest hade återutgivningar.

Också bland översättningarna dominerade fiktionsprosan, ibland i förkortade eller bearbetade upplagor.⁷⁶ Här fanns många i vid mening realistiska eller naturalistiska prosaberättare, exempelvis Joseph Conrad, Grazia Deledda, Charles Dickens, Johannes V. Jensen, Frank Norris och George Sand. Men en viktig roll spelade också resonörer och stämningmålare som Paul Bourget, Anatole France, Peter Nansen och Jacob Wasserman, liksom i viss mån äfventyrsförfattare som Jules Verne och Palle Rosenkrantz. Av klassiker fanns John Bergmans urval ur antikens diktning, *Ur forntidens*

sång (1907), och ett par volymer med islänningasagor, översatta av A. U. Bååth. För översättningar valde Koppel gärna författare som gått till den kvalificerade litteraturens historia – tre framtida nobelpristagare utkom exempelvis i enkronasserien (Grazia Deledda, Anatole France, Johannes V. Jensen).

Även utgivningen av översatta fackböcker koncentreras till åren 1906–07 och låter ana strävan att hävda sig mot konkurrenterna på enkronasmärket. Man noterar att dessa böcker ofta var radikala än de svenska fackoriginalen. Georg Brandes *Lasalle* (1–2, 1906), Darwins »bulldog» Thomas Huxleys *Utvecklingslära och gammaltestamentlig tradition* (1906), den ryktbare amerikanske nationalekonomen Henry Georges *Den sociala grundorätten* (1907), Krapotkins *En anarkists minnen* (1907) och Ernest Renans *Jesu lefnad* (1907) är titlar som erinrar om enkronasseriens rötter i tidskriften *Ljus* upplysningsmaterialism.

En finess med serien var att Koppel utgav författare som på olika sätt var knutna till andra förlag – exempelvis Strindberg, Söderberg och Jules Verne – men ju fler förlag som hoppade på enkronasexpressen, desto trängre blev utrymmet för denna affärsmanöver. Återstod för Koppel att utge billigversioner av böcker som tidigare kommit på *Ljus*, eller att köpa förlagsrätten till verk som författarna fortfarande ägde. Men *Ljus* var ett ungt förlag och författarna ofta bundna av lojaliteter till andra förlag. Kring 1906–07 var Koppels problem med andra ord inte bara att andra förlag gav ut så många enkronasböcker utan att han själv hade allt färre att välja bland.

Det visar sig också att enkronasseriens uppläggning ändrades efter några år. Utstyrseln gjordes om så att de uniforma omslagen ersattes av färggranna teckningar mot blå eller gul bakgrund. Koppel modifierade även själva urvalet av titlar. Av de 24 titlar som utgavs 1904–06 var 15 st (63%) återutgivningar av svenska original, 2 st (8%) förstagångsutgivna svenska original och 7 st (29%) översättningar. 3 st (13%) var fackböcker. Men av de 31 titlar som utgavs 1907–09 var bara 10 st (32%) återutgivningar av svenska original (varav 1 diktsamling), 5 st (16%) förstagångsutgivna svenska original och 16 st (52%) översättningar. 3 st (10%) var fackböcker. Under konkurrensen från andra serier blev alltså andelen svenska original mindre i *Ljus' enkronasbibliotek* (71 resp. 48%) och alltså andelen översättningar högre. Samtidigt ökade andelen förstagångsutgivning i kategorin svenska original. Andelen av

hela utgivningen i enkronasbiblioteket fördubblades från 1904–06 till 1907–09 (8 resp. 16%). Och andelen förstagångsutgivning av enbart de svenska originalen nästan tredubblades under samma tid – från 12 procent (2 av 17) 1904–06 till 33 procent (5 av 15) 1907–09.

Standardvillkoren för svenska original i *Ljus' enkronasbibliotek* verkar ha varit en upplaga på 10 000 exemplar och ett honorar om 750 kronor för denna upplaga. De villkoren gällde exempelvis för Henning Bergers *86 Clark Street* (26 april 1905), Walter Hülphers *Efter Herrens hästar* (8 sept. 1907), Oscar Levertins *Lifvets fiender* (8 maj 1906), Axel Lundegårds *Mouche* (14 juni 1905), Henning von Melstedts *Nöd* (17 mars 1905) och Hasse Zetterströms *144 sidor av Hasse Z* (1 nov. 1907). För ett par av sina böcker fick Gustaf af Geijerstam något bättre villkor: 10 öre per tryckt exemplar på en upplaga om 10 000.⁷⁷ Några författare hade ännu bättre villkor i form av royalt per tryckt exemplar för obegränsad upplaga, kombinerad med en garantisumma på mellan 850 och 2 500 kronor. Jag har återfunnit sådana kontrakt för Gustaf af Geijerstam, Georg Nordensvan och Strindberg. Topphonoraret utgick för Geijerstams europeiska succé *Boken om Lille-Bror*, som Koppel tillförsäkrade sig i första utgivningsomgången.⁷⁸ För översättningar tycks Koppel ha arbetat med en klumpsumma på några hundra kronor för en obegränsad upplaga.⁷⁹

Under ett par år var Koppel Sveriges ledande billigboksutgivare, men efter 1906 förlorade han den tättplatsen.⁸⁰ Ett skäl var att Koppel från 1906 måste dela sin tid lika mellan förlaget och den plats han tillträdde som ekonomidirektör på *Dagens Nyheter* (från 1908 verkställande direktör). Anställningen hade Koppel fått på rekommendation av K. O. Bonnier och med sin erfarenhet från tidningsvärlden – Koppel var bror till *Politiken*-journalisten Valdemar Koppel och själv tidigare medarbetare i den danska tidningen – gjorde han stora insatser i moderniseringen av *Dagens Nyheter* med nytt format, nya tryckpressar och annonsfri förstasida.⁸¹ Visserligen hade förläggaren Henrik Koppel nytta av sina kontakter med *Dagens Nyheter* – så kunde han ibland placera *Ljus*-författares noveller i tidningen, liksom han kunde ge London-korrespondenten Gustaf Hellström arbetsro som fiktionsförfattare genom att utverka ekonomiska fördelar från tidningen.⁸² Men efterhand visade det sig att förlaget försvagades genom splittringen av hans krafter – »jeg springer som en gal fra *Ljus* till *Dagens Nyheter*», skrev han 1906.⁸³

Som nämnts mötte Ljus enkronasserie nämligen från 1906 hårdnande konkurrens från liknande billigböcker på andra förlag. Idén med enkronasböcker spred sig i själva verket snabbt som ett politiskt modeuttryck och som en logisk följd av Koppels enkronasserie kom i slutet av 1910 Nordiska förlagets tjugofemöresserie, nästa revolution inom svensk billigboksutgivning. Koppels idé med uniformt framställda billigböcker i stora upplagor var snöbollen som startade en lavin av liknande serier. Tillgången på billiga böcker föreföll många som ett underverk, andra som en bokhandelns yttersta dom. Och innovatören, Henrik Koppel, fick se sin idé plagierad, utvecklad, karikerad och förvandlad till en Pyrrhus-seger.

Enkronasserier på andra förlag

Det dröjde halvtannat år innan Henrik Koppels idé med enkronasböcker kopierades. I maj 1906 startade Björck & Börjesson sin enkronasserie och samma höst följde Bonniers efter. Sedan kappades förläggarna om att starta enkronasbibliotek. Bara år 1907 kom sex nya serier: i februari av Fröléens förlag (femtioöresböcker), i mars-april av Wahlström & Widstrands, i april av Svithiods, i maj av Beijers, i november av Fr. Skoglunds och i november-december av Åhlén & Åkerlunds förlag. Och de följande åren kom enkronasserier från Hugo Gebers, Fröléens, Siléns, Fahlcrantz & Co och Norstedts. Några år senare gjorde tjugofemöresböckerna om alltsammans i större skala, men den ursprungliga omvälvningen på nittonhundratalets bokmarknad skedde genom enkronasböckerna. Deras utveckling 1904–10 kan därför vara värd att följa, allrahelst som den utgör en slags resumé av konkurrensmetoder på billigboksmarknaden.⁸⁴

Den första efterföljaren till Ljus enkronasböcker blev alltså *Björck & Börjessons* långlivade serie *Berömda böcker*, vilken startade i maj 1906 och utkom till 1915 med 55 nummer som enkronasserie; därefter fortsatte den med varierande pris många år (nr 56–102, 1916–27). Förutom en bok av den ständige Gustaf Janson innehöll enkronasserien enbart översättningar. De flesta är gamla bekanta från den masslästa fiktionsprosan inom 1800-talets högre samhällsskikt – flera författarnamn känns igen från L. J. Hiertas *Läsebibliotek* på 1830- och 1840-talen: Bulwer Lytton, J. Fenimore Cooper, Dickens, Dumas, Hugo, Marryat. Men man finner också nyare namn som Dostojevskij, Conan Doyle, populär-

astronomen Camille Flammarion, Kipling, den romanförfattande fredspristagarinnan (1905) Bertha von Suttner, Mark Twain och Emile Zola. Serien gör ett ganska ålderdomligt intryck – som ett konventionellt romanbibliotek som söker överleva förklätt i moderna enkronasvolymerna – men att den var lönande för förlaget visar ju den långa utgivningsperioden.⁸⁵

Ett tydligare försök att utveckla idén med enkronasböcker skedde inom *Albert Bonniers* förlag. Firmans serie *De bästa böckerna* (1–30, 1906–10) startade i september-oktober 1906 och innehöll, i kraft av förlagets särställning inom svensk skönlitteratur, mest återutgivning av svenska författare med hela traditionen från Lenngren, Bellman och Almqvist till Rydberg, Strindberg, Heidenstam och Ellen Key.⁸⁶ I en särskild serie utgavs även 1907–10 Strindbergs samlade romaner och berättelser i 28 enkronasvolymerna. Därtill kom enkronasserier med böcker av bland andra Per Hallström, Ernst Ahlgren, Gustaf af Geijerstam, Oscar Wilde och Hjalmar Söderberg. Inalles lär Bonniers ha tryckt 1 322 000 enkronasböcker, varav i *De bästa böckerna* 269 000 (ca 9 000 i genomsnitt) och i Strindbergs-serien 371 000 (ca 13 000 i genomsnitt).⁸⁷ Det var en framgång för förlaget som, enligt Tor Bonnier, »i hög grad» bidrog »till de goda åren under de första decennierna på århundradet».⁸⁸

Fröléens förlag slog av en femtioöring på normalpriset i *Fröléens bokskatt*, där man för 50 öre fick böcker på mellan 100 och 200 sidor. Serien, som började utges i februari 1907, utkom med 54 nummer 1907–11 och innehöll äventyr, romantik och underhållning – bl. a. detektivromaner av Fergus Hume och Louis J. Vance – uppblandat med en del klassiker. Två tredjedelar var översättningar; flitigast bland de svenska författarna var Elisabeth Kuylenstierna-Wenster och Henning von Melsted.⁸⁹ Ett par månader efter Fröléens, i mars-april 1907, lanserade *Wahlström & Widstrand* med Karl-Erik Forsslunds *Storgården* som första titel sina *Kronböcker*, bestående av ungefär lika delar översatt och inhemskt.⁹⁰ Kronböckerna var alltså inte, som en efterhängsen felaktig uppgift gjort gällande, de första enkronasböckerna.⁹¹

Förlaget *Svithiod* var en av de nya firmor som satsade hårt på billigboksmarknaden. Dess enkronasserie *Urval ur världslitteraturen* (1–16, 1907–08), startad i april 1907, innehöll enbart översättningar av författare som Jerome K. Jerome, Octave Feuillet, Guy Boothby och Emile Zola. Svithiod saluförde också många ännu billigare böcker,

mest indian- och cowboyberättelser med Texas Jack, Buffalo Bill och Sitting Bull som varumärken.⁹²

Därnäst sällade sig ett annat stort förlag, *Beijers*, till enkronasförläggarna. Sedan länge hade förlaget arbetat med auktioner av restupplagor på landsbygden, men man hade också metodiskt inköpt äldre förlagsrätter. I maj 1907 sände Beijers ut *Kronbiblioteket*, som lanserades hårt genom att 14 titlar utgavs samtidigt. Där utkom 1907–10 90 volymer på vardera omkring 200 sidor. Ungefär en fjärdedel var svenska original, främst bygdehistorier av Thure Sällberg och historiska berättelser av C. G. Starbäck och J. O. Åberg. Översättningarna var blandade: Tusen och en natt, Cervantes, Tolstoj, H. G. Wells och Hall Caine. Allmänt dominerade det anglosaxiska och tonvikten låg på äventyr och romantik; serien innehöll också några fackböcker.⁹³

Nästa reform i enkronasböckernas historia kom genom det nystartade Göteborgsförlaget *Åhlen & Åkerlund*. Början gjordes försiktigt med en volym i november-december 1907 och 1908 började massdistributionen av serien.⁹⁴ Liksom Bonniers *De bästa böckerna* dominerades Åhlén & Åkerlunds serie eftertryckligt av svenska original – ungefär 4/5 var inhemsk produktion. Men olikt Bonniers, som mest erbjöd återutgivningar, kunde Åhlén & Åkerlunds locka med att flertalet böcker i serien var förstagångsutgivna romaner av nya svenska författare. Reklamen var hetsig och högljudd – det var som serien skulle placera en fot i dörren till läsarens

medvetande och inte ge sig förrän minst en krona bytt ägare. På tidskriftsmarknaden hade Åhlén & Åkerlunds med *Julstämning* skaffat erfarenhet av vad som slog. Enkronaserien sattes samman för att tillfredsställa smaken hos en bred publik, hung- rande efter kärlek, äventyr, mysterier och mer eller mindre exotiska reseminnen i litterär form. Flertalet författare var sådana som eftervärlden placerat i andra ledet och många andra har slukats av glömskan: bland mer välkända svenska namn kan nämnas Gurli Hertzman-Ericson, Harald Johnsson, Elisabeth Kuylenstierna-Wenster, Sigge Strömberg, Anna Wahlenberg och Henrik Wranér, och bland de utländska Jules Verne, Norges främste kriminalberättare Sven Elvestad (pseud. Stein Riverton), Bertha von Suttner och den produktiva danskan Anna Baadsgaard.

Serien innebar en verklig massutgivning. Enligt förlagsreklamen hade man 1910 publicerat 66 titlar och sålt 500 000 volymer, 1912 hade 129 titlar tryckts i sammanlagt 1 miljon exemplar och 1915 uppgick den försålda upplagan av seriens cirka 200 titlar till 1 1/4 miljon volymer. Till den energiska, ibland aggressiva, marknadsföringen hörde att förlaget publicerade listor över de mest tryckta titlarna. Även om de enskilda siffrorna får tas med en nypa källkritiskt salt, ger toppskiktet på en sådan förteckning från 1910 en uppfattning om med vilken litteratur Åhlén & Åkerlunds vann sina upplageframgångar:⁹⁵

	Uppl.	Vol.
Schönberg, G. U.: <i>Göstas samlade visor och poem</i> [1–2]	4	38 000
von Suttner, Bertha: <i>Hanna</i> [Övers.]	8	37 000
Kuylenstierna-Wenster, E.: <i>Strömdrag</i>	4	24 000
Kuylenstierna-Wenster, E.: <i>Gunvor. En ung kvinnas roman</i>	4	22 000
Wranér, H.: <i>Hvardagsid och högtidsfrid. Berättelser</i>	3	20 000
Baadsgaard, Anna: <i>Nygifta</i> [Övers.]	5	20 000
Baadsgaard, Anna: <i>Unga hjärtans saga</i> [Övers.]	4	20 000
von Suttner, Bertha: <i>Störd frid</i> [Övers.]	3	18 000
Häthén, J.: <i>Göteborgare på sommarnöje. Humoristisk berättelse</i>	4	16 000
Hultman, Eric: <i>Svarta diamanter. Bland australnegrer och guldgräfvare. Berättelser från Australien</i>	3	16 000
Hertzman-Ericson, Gurli: <i>Ett uppvaknande</i>	4	15 000
Schröder, Gustaf: <i>Vildmarkslif</i>	3	14 000
Williamson, A. M.: <i>Blixtchauffören. Kärlek och äfventyr i automobil</i> [Övers.]	3	13 000
Ahlberg, Betty Marie: <i>Fröken Flirt</i> [Övers.]	2	12 000
Johnsson, Harald: <i>Göingar</i>	2	12 000
Strömberg, Sigge: <i>Prärielif</i>	3	12 000
Hollender, Sigurd: <i>Biltog</i>	3	12 000

Med Ljus, Bonniers och Åhlén & Åkerlunds serier var de stora stegen tagna inom enkronasutgivning. Koppel hade visat vägen bort från häftesverkens nötta cirkel med prissänkningen, den standardiserade och storskaliga produktionen och idén om en kvalificerad massutgivning av också svenska original. Bonniers vidareutvecklade utgivningen av svenska original och med Åhlén & Åkerlunds dränktes marknaden i förstagångsutgivningar av samma vara. Med Sveriges anslutning till Bernkonventionen 1904 (jfr nedan) blev följden att andelen svenska original ökade kraftigt i bokutgivningen. Åren 1901–05 utgjorde de ca 37 procent, 1906–10 steg andelen till ca 49 procent för att 1911–15 sjunka till ca 47 och 1916–20 till ca 41 procent.⁹⁶

Utvecklingen från översättningar till svenska original och förstagångsutgivning är ett mönster som återfinns vid andra omvälvningar på svensk billigbokmarknad. När Lars Johan Hierta på 1830-talet började utge billiga fiktionsöversättningar i häftesform kom N. H. Thomson så småningom på att profilera sin billigserie med svenska original, en idé som kopierades av firman Östlund & Berling med följden att andelen svenska fiktionsoriginal fördubblades från 1830- till 1840-talet.⁹⁷ När Nordiska förlaget 1910 lanserade sin tjugofemöresserie innehöll den mest översättningar; snart följde Åhlén & Åkerlunds och Bonniers efter med svenska original, jagade av det nya Dahlbergs förlag som särskilt satsade på förstagångsutgivningar av svenska original, då främst kriminal- och romantikberättelser.⁹⁸ Och när kvalitetspocketboken (som, det ska erkännas, snart steg till i överkanten av det relativa prispåfältet »billigbok») kom till Sverige vid mitten av 1950-talet dominerade först översättningarna kraftigt, men efter introduktionsåren ökade de svenska originalens andel.⁹⁹ Här skymtar en viktig, inte tidigare tillräckligt uppmärksam, mekanism i utvecklingen på billigbokmarknaden.

Sedan Ljus, Bonniers och Åhlén & Åkerlunds satt respektive förlags prägel på enkronasböckerna återstod för andra förlag att konkurrera med mängd, författarnamn, prissänkningar och genrer.

Fredrik Skoglunds ungdomsböcker (1–7, 1907–08) var ett ambitiöst men kortlivat försök med böcker av bl. a. Jeanna Oterdahl, Anna Maria Roos och Hjalmar Bergman; de första fem utgavs i ett svep i november 1907.¹⁰⁰ *Hugo Gebers Enkronasbibliotek* startade i maj 1908 (1–48, 1908–13). Serien innehöll både fack- och skönlitteratur – mest det

senare – och präglades starkt av den populära kåsören Sigurd (A. Hedenstierna), som fyllde en tredjedel av biblioteket.¹⁰¹ Samma månad, maj 1908, återkom *Fröléens* förlag med *Fröléens handböcker* (1–21, 1908–13), en renodlad fackboksserie inom alla ämnen från barnavård till statsförvaltning och filosofihistoria.¹⁰² *C. E. Fritzes* enkronasserie (1–20, 1909–10) började i juli 1909 och utkom sammanlagt med 9 titlar, mestadels omtryck av äldre titlar från förlaget. Flera utkom i två band; dessutom inkluderade man i förlagsreklamen realisationsexemplar av fullprisböcker.¹⁰³

Åren 1909–11 lanserade *Wilh. Siléns* förlag flera billigboksserier av förvillande likhet med dem från *Fröléens*. Den första var femtioöresserien *Siléns favoritromaner* (1–11, 1909–10), startad i september 1909, bland annat innehållande några detektivromaner. I november samma år kom fackboksserien *Siléns praktiska bibliotek* (1–10, 1909–10) à 1 krona, en något folkligare kopia av *Fröléens handböcker*, med handledningar i matlagning, lantushållning, m. m. Först efter »favoritromanerna» påbörjade Siléns, originellt nog, sin enkronasserie (1–7, 1910–11). Startad i slutet av oktober 1910 var den i stort sett upplagd likadant som femtioöresserien.¹⁰⁴

Också flera äldre, konservativa förlag kastade sig sent omsider in i enkronasdansen. *Fahlcrantz & Cos* enkronasserie, (1–27, 1909–13), utgiven från oktober 1909, dominerades av översättningar.¹⁰⁵ Under ledning av den myndige G. B. A. Holm hade *Norstedts* i det längsta spjärnat emot enkronasutgivningen. Men efter Holms död sommaren 1910 utgav förlaget i november samma år i ett svep 9 enkronasböcker. Alla var översättningar – bl. a. Paul Heyse och George Eliot – och serien kom inte längre än till dessa 9 titlar, som alla endast var nya titlupplagor.¹⁰⁶

I december 1910 startade nämligen Valter Hultin på *Nordiska förlaget* sin tjugofemöresserie och slog därmed i praktiken botten ur marknaden för enkronasböcker. Hultins serie, som mest innehöll översättningar, var den logiska förlängningen av Koppels serie – Nordiska förlagets böcker var billigare, fler (325 titlar till 1915), tryckta i mångdubbelt större normalupplagor (ca 60 000 ex.) och betydligt mer energiskt distribuerade utanför kommissionsbokhandeln. En nyhet var dock att Hultin oftare än Koppel lät bearbeta och förkorta verken.¹⁰⁷

Intressant nog fanns Ljus också med i bakgrunden till Hultins serie, detta genom en kortlivad tjugofemöresserie kallad *Roliga böcker*. Som framgått blev kriminal- och äventyrsfiktion snart ett

viktigt inslag i flera enkronasserier, och under tiden växte billigare serier fram som specialiserades på denna litteratur. Endast några ska nämnas här. På *Gustafson & Pålhlsons* förlag utkom 1906 *Folkbiblioteket* i 32-sidorshäften à 25 öre. I de 11 utgivna numren ingick dels Nick Carter-berättelser, dels detektivberättelser om »Unge Wild West». På samma förlag utkom *50-öresbiblioteket* åren 1906–08 med 21 häften på drygt 100 sidor med Nick Carter och andra kriminal- och äventyrsberättelser. Förutom en bok av Ivan Aminoff, en bekant från Ljus, bestod den av översättningar.

Gentemot sådana serier och de dyrare enkronas-serierna blev tjugofemöresböckerna ett naturligt svar. Redan 1907–08 lanserade förlaget *Weijmers*, som livnärde sig på kolportagestoff bakom en fasad av folkbildningsidealism, tjugofemöresserien *Vec-kans billigaste bok*. Stommen var översatta kvalitetsförfattare som Tolstoj; Daudet och Sienkiewicz; omfånget var oftast 96 sidor och serien överlevde bara i 9 nummer.

När Ljus förlag år 1910 startade sin tjugofemöres-serie *Roliga böcker* hade omfånget krympt till 64 sidor. Serien riktades främst till barn och ungdom – vilket förklarar varför Ljus 1910 plötsligt var Sveriges största utgivare av fiktionsprosa för barn – och hade formgivits för att utseendemässigt kopiera Nick Carter-serierna, den »smutslitteratur» som socialister och konservativa från 1907 i breda kampanjer ville tvätta bort från samhällskroppen.¹⁰⁸ *Roliga böcker* utgavs också i samarbete med Kommittén för främjande av god nöjesläsning, i vars arbetsutskott bland annat satt Knut Kjellberg, Ruben G:son Berg och Valfrid Palmgren, och meningen var att den via ombud skulle säljas direkt till arbetare.¹⁰⁹ Varje nummer innehöll en bearbetning av välkända, tjocka romaner eller novellsamlingar. Här fanns således förkortade upplagor av Jules Verne, Edgar Allan Poe, Rudyard Kipling, J. F. Cooper och den slitstarke Gustaf Janson. Serien lades ner efter 11 nummer, men idén med bearbetade kvalitetsverk i uniforma tjugofemöreshäften blev alltså nästa trend i billigboksbranschen sedan Nordiska förlaget rensat bort den layoutmässiga likhet med Nick Carter-böckerna som i efterhand ter sig som en avgörande svaghet i *Roliga böcker*.

Enkronasböckerna och bokmarknaden

Statistik över bokutgivningen i Sverige visar hur grundligt svensk bokmarknad förändrades efter

enkronasböckernas genombrott. Efter att ha ökat i ganska beskedlig takt under femårsperioderna 1881–1905 (5 à 15 procent per femårsperiod) rusade fiktionsutgivningen brant uppåt efter 1905. Tyvärr saknas finfördelad bokstatistik för dessa år, men en överslagsberäkning ger följande siffror för utgivningen av fiktionsprosa i bokform för vuxna:

1901–05	1 130 titlar
1906–10	1 730
1911–15	2 660

Det innebär en ökning på över 50 procent två femårsperioder i följd.¹¹⁰ För en stor del stod billigböckerna, Ljus, Nordiska förlagets och deras efterföljares.

Hur kunde enkronasböckerna få ett sådant genomslag? En grundförutsättning gav samhällsutvecklingen. Liksom i andra europeiska länder hade i Sverige sociala och ekonomiska förändringar så småningom skapat en stor potentiell publik av bokköpare – befolkningstillväxten, urbaniseringen, den obligatoriska folkskolan, förbättrade kommunikationer och tidningspressens utveckling, för att bara nämna de viktigaste.¹¹¹ Från tidskriften *Ljus* hade Koppel lärt sig vilket intresse som fanns för god litteratur i billiga upplagor och särskilt förstod han, som vänstersinnad bildningsförläggare, vilken bildningshunger som fanns inom de folkrörelser som växt fram i takt med Sveriges industriella utveckling. «En litterär publik av förut okänd omfattning och med en kolossal absorptionsförmåga hade växt upp ur folkrörelserna och stod redo att mätta sin bikhunger i billighetsböckernas miljonupplagor», som Eric Uhlin uttrycker det.¹¹² Visserligen hade arbetarrörelsen sina egna förlag, men varken Socialdemokratiska Arbetarepartiets (grundat 1889) bok- och broschyrförlag, Brands förlag (1897) eller Frams förlag (1903) hade resurser nog för den billigboksutgivning Ljus startade.

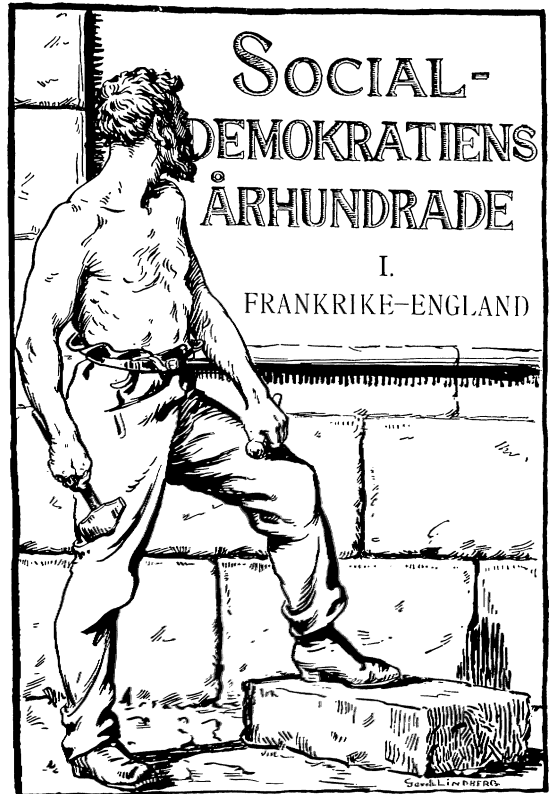
Enkronasböckernas vänner försummade naturligtvis inte att ta fasta på de kulturdemokratiska aspekterna. För att bara ta ett par exempel: »Till undanrödjande af det förnämsta hindret för litteraturens nedträngande till folket – böckernas dyrhet – ha våra förläggare på senaste tiden tillgripit det enda medlet – att göra böckerna billiga» (*Dagens Nyheter*); »Det förhåller sig i fråga om folkupplysningen på samma sätt som i alla andra afseenden: en organisk utveckling växer fram endast ur självverksamhetens fruktbare mark. Det är därför nödvändigt, att litteraturens värdefulla verk föras i marknaden till så lågt pris, att äfven den stora

mängden ser sig i stånd att betala det» (*Stockholms Dagblad*).¹¹³ Och när Gustaf af Geijerstam utgav *Fattigt folk* i enkronasserien 1906 gladde han sig i förordet åt att kunna vända sig »direkt till dem, till hvilka förr böcker af denna art sällan nådde». Många memoarer och läsminnen vittnar också om hur Ljus billiga böcker, liksom tidskriften *Ljus*, öppnade dörren för litteratur också i bokfattiga hem.¹¹⁴

Nödtvång eller fri vilja – genom recensioner och köpuppsmaningar stödde arbetarrörelsen i varje fall de billiga kvalitetsserierna från de stora förlagen. »Köp och läs de billiga enkronasbiblioteken», uppmanade exempelvis Socialdemokratiska ungdomsförbundet i sitt massspridda upprop mot smutslitteraturen år 1907.¹¹⁵ Koppel annonserade i sin tur flitigt i arbetartidningarna. Och hans ställning hos arbetarpubliken försämrades knappast av att han på svenska förlagt det rikt illustrerade danska häftesverket *Socialdemokratiens århundrade* (H. 1–52, 1903–05) (16 s. à 25 öre), bearbetat till svenska av Hjalmar Branting.¹¹⁶ »Arbetarne äro som följd af sin organisation och den kultur, till hvilken de höjt sig, numera att betrakta som en väsentlig faktor å vår inhemska bokmarknad», heter det i reklamen, som understryker att bokmarknaden ändå hittills saknat ett populärt illustrationsverk som handlar om arbetarna själva och arbetarrörelsen.¹¹⁷ Överhuvudtaget ger broschyrmaterialet efter Ljus intrycket av att Koppel alltmer sökte stödja sig på arbetarpubliken och arbetarrörelsen.

Arbetsförlagen hade också goda affärsförbindelser med Koppel. Flera förlag fungerade som kommissionärer för hans böcker och Fram, Socialdemokratiska ungdomsförbundets förlag, övertog en del restupplagor av honom. När Koppel 1912 lanserade en häftesutgiven »Illustrerad nationalupplaga» av Gustaf Jansons bästa berättelser, sökte han stöd från Socialdemokratiska partistyrelsens verkställande utskott för att göra den till ett nationellt och folkligt alternativ till Nordiska förlagets tjugofem-öresböcker.¹¹⁸

Också ny lagstiftning på bokmarknaden gynnade Koppel. Sommaren 1904 biträdde Sverige nämligen Bernkonventionen, den internationella överenskommelsen om skydd av utländska författares rätt, varigenom också tyska och engelska författare blev skyddade mot piratöversättningar i Sverige under tio år sedan originalverket utkommit. Många hade befarat att anslutningen skulle leda till sämre översättningar och dyrare böcker. Men huvudkonsekvensen blev annorlunda. Förlagens ökade kost-

Titelplansch av Garibaldi Lindberg till första delen *Socialdemokratiens århundrade* (1903–05).

nader för översättningar – honorar till utländska författare – gjorde att de svenska originalen kunde hävda sig bättre i förlagskalkylerna. Ironiskt nog, med vetskap om Bonniers och Åhlén & Åkerlunds insatser, var det främst denna ändrade förlagsekonomiska vind som gav Koppels serie utgångsfart.

En viktig faktor bakom enkronasseriernas snabba genombrott var också strukturen i den svenska bokhandeln.

Från 1843, då Svenska Bokförläggareföreningen bildades, hade bokhandeln i Sverige organiserats så att bokförläggareföreningen utsåg kommissionärer på de större orterna. Kommissionsbokhandlarna åtnjöt vissa förmåner, bl. a. rätten att returnera osålda böcker, relativt lång kredittid och rätten att anlägga filialer på närbelägna småorter. År 1904 hade bokförläggareföreningen 146 kommissionärer på 102 orter i Sverige med minst 119 filialer på 117 mindre orter.¹¹⁹ Jämsides med kommissionärerna fanns också en rad s. k. »fria bokhandlare», återförsäljare som inte var antagna som kommissionärer.

Det var en brokig skara bokförsäljare – byskollärare, bokhandlare i egna lokaler, auktionister, predikanter, agitatorer, ambulering ombud – av stor betydelse för dem som av olika skäl inte besökte kommissionsbokhandeln. Vilka affärsvillkor de fria bokhandlarna skulle ges var ett ständigt tvisteämne mellan förläggare och kommissionärer – de senare ville i praktiken ha monopol på bokförsäljningen. Det var också en av de frågor som Svenska Bokförläggareföreningen sprack på 1887, då flera av de största förlagen under ledning av Norstedts chef G. B. A. Holm formerade Nya Bokförläggareföreningen, vars program bland annat innehöll bättre skydd för kommissionärerna mot de fria bokhandlarna.

Kommissionärerna stod för merparten av försäljningen av den kvalificerade litteraturen, samtidigt som de gav branschen stadga och kontinuitet. Men tryggheten innebar samtidigt tröghet. Kommissionärerna vände sig främst till ekonomiskt starka och kulturvana grupper och kunde därför fastna i en viss förnäm kulturstelhet. I karikerad form uttrycks inställningen i en skämtbroschyr som utgavs när Henrik Koppel 1914 lämnade Sverige:

Det är beklagligt att allmänheten icke förstår att en bok har värde endast om den köps i en ordnad bokhandel, men än mer beklagligt är att förläggare låter av förvärvshunger locka sig att gynna den illegitima bokhandeln genom att utgiva arbeten i upplagor, som ej kunna absorberas av den regelrätt arbetande bokhandeln.¹²⁰

De höga bokpriserna reste också svåra hinder för många. De nya skarorna av läsare köpte därför ofta sina böcker från annat håll än kommissionsbokhandeln – subskriberade på tidskrifter som *Ljus*, köpte häftesverk och broschyrer av kringvandrande försäljare eller ropade in sina böcker på auktioner. Från 1904 kunde de också köpa enkronasböcker och från 1910 tjugofemöresböcker. Även om mycket av denna nya försäljning gick genom kommissionsbokhandeln, innebar det inte automatiskt att kommissionärernas inkomst ökades. Deras provision bestod av en viss andel av bokens försäljningspris (ofta 25 å 33 1/3 %) och ju billigare böckerna blev, desto mindre blev alltså vinsten per försåld titel.¹²¹

Ironiskt nog kom många av billigseriernas framgångar med böcker och författare som tidigare ansetts »smala». En av förutsättningarna för enkronasböckerna var således åttio och nittiotalens ofta på kort sikt olönsamma arbete i bokbranschen med att bygga upp författarskap och göra utländska författare tillgängliga i svensk språkdräkt. När kom-

missionärerna befarade att de fria bokhandlarna och billigböckerna skulle hota försäljningen av ny fullprislitteratur, var det alltså inte bara snobbig yrkesavund. Faran fanns att det ivriga skördearbetet skulle förstöra utsädet för kommande säsonger. För om billigböckerna slog ut de nya fullprisböckerna hotade det på sikt återväxten inom den svenska litteraturen.

Sedan bokhandlareföreningens organ *Sortimentaren* startat 1907, undfågades dess läsare regelbundet med klagomål efter dessa linjer. Som ett prov ur den slitstarka kollektionen av kritik kan väljas en insändare 1907 med rubriken »Hvarthän skall godtköpsraseriet leda?», signerad E. P.:

Då de första Enkronasvolymerna utkommo på *Ljus'* förlag, hälsades de i allmänhet med tillfredsställelse, såsom ett försök att göra god litteratur tillgänglig för den stora massan och att åter framdraga halft bortglömda verk af framstående författare. [---] Så länge Enkronasböckerna höllo sig inom dessa gränser, var intet att säga därom, men då ingen minskning i produktionen synes vara att förutse, och dessutom åtskilliga förläggare grunda Enkronasbibliotek, bestående af helt nya originalarbeten eller ena året utgifva en bok till högt pris för att följande låta den utgå som enkronasbok, måste man allvarligt reflektera öfver, huruvida ej hela rörelsen kommit in på afvägar, som kunna inverka högst skadligt på bokmarknaden i sin helhet. Dylika afarter af en i sin begynnelse god princip äro framsprungna mera af konkurrensafund och för långt drifven smartness än af nitälskan om massornas litterära uppfostran, hvarom det i början så vackert talades och äro rent af en drift med den bokköpande allmänheten (åtminstone hvad det sista fallet beträffar.) Skall detta fortgå en längre en [sic] tid, komma följderna snart att visa sig, ty redan pretenderar den stora allmänheten på att få snart sagdt all slags litteratur till 1 kr. pr vol. Det torde i sinom tid leda därhän, att författarens honorar sammansmälter till en obetydlighet och bokhandelns vinst sjunker till en obetydlighet. [---] Så godt som alla de förläggare, som syssla med Enkronasböcker, hafva för att öka sin omsättning slagit sig på kolportage och utlämna dessa böcker till försäljning genom privatagenter och till alla landets cigarr- & tidningsaffärer, föregifvande, att de därigenom nå en publik, som de ej kunna nå genom saluhållandet i boklådorna. Detta är endast till en viss grad sanning, ty mången, som köper en Enkronasbok i en cigarraffär, skulle lika gärna hafva köpt den i en bokhandel och om denna princip konsekvent skulle genomföras, borde alla hökare och specieraffärer äfven sorteras med enkronasböcker, ty pigorna gå sällan till hvarken cigarraffärer eller boklådor, men måste väl äfven hafva ett visst begär efter god litteratur till billigt pris.¹²²

Liksom veckotidningarna och tidskriften *Ljus* några år tidigare hotade själva framgången för enkronasböckerna bokhandelns vardagsrutiner. Utbudet blev snart oöverskådligt; så anmodades förläggarna i en insändare att trycka volymernas nummer på bokryggen och snart utarbetades kataloger över en-

kronasbiblioteken, till hjälp för bokhandelsmedhjälpare som dignade under arbetet med alla beställningar.¹²³ På sitt årsmöte 1909 såg sig bokhandlareföreningen föranledd att diskutera »'uppsjön av s.k. enkronasböcker, vilka hota att fördärva försäljningen av all annan litteratur'». Även om enkronasböckerna ansågs lönsamma för kommissionärerna och allmänt sett till gagn för bokmarknaden, ogillade man konkurrensen från de fria bokhandlarna och befarade att publiken skulle vänja sig av med att köpa böcker till fullt pris.¹²⁴ Samtidigt bör påpekas att Koppel, som framgått, sökte hålla sig väl med kommissionsbokhandeln. Om det fanns kommissionär på en ort lät han den mesta försäljningen gå den vägen och anlätade oftast fria bokhandlare endast på kommissionärlösa orter. Så stod kommissionärerna exempelvis år 1909 för ca 80 procent av Ljus årsförsäljning.¹²⁵

Ett särskilt problem med de fria bokhandlarna var att de ibland gav rabatter på billigböckerna, medan priserna i kommissionsbokhandeln i princip var fasta. Det var också ett problem för förläggarna, vilka såg sin försäljning av fullprislitteratur hotad. Efter förslag av Hugo Geber hösten 1909 utsände därför de ledande förläggarna av enkronas- och femtioöresböcker den 11 januari 1910 ett cirkulär till de fria bokhandlarna.¹²⁶ Budskapet var att billigböckerna inte skulle få säljas »för pris understigande det åsatta, vid äventyr att *all* förbindelse med Eder avbrytes».¹²⁷

Cirkuläret var en flott men samtidigt tom gest mot kommissionärerna. Efter flera års energisk försäljning, både inom och utanför kommissionsbokhandeln, hade marknaden nästan mättats. Och när Nordiska förlaget i slutet av 1910 lanserade sina tjugofemöresböcker föll enkronasböckernas aktier hos bokköparna plötsligt ner i källaren. Efter 1911 förnyades inte heller förlagens överenskommelse om enkronasböckerna, »alldenstund omsättningen av dylika böcker numera så minskats, att den ej äger den vikt, att särskilda överenskommelser rörande densamma anses erforderliga».¹²⁸ Och i juni 1912 gjorde centralstyrelsen i bokhandlareföreningen ett uttalande där man, huttrande i tjugofemöresböckernas bistrare bokhandelsklimat, med viss sentimentalitet mindes enkronasböckerna. Sommaren 1912 hade försäljningen av skönlitteratur å 1 krona eller mer fallit brant. Anledningen var, menade bokhandlarna, att förlagen alltför ofta anlätade fria bokhandlare och att tjugofemöresböckerna vant allmänheten av med att köpa fullprisböcker.¹²⁹

På bara 6 å 8 år hade en krona alltså förvandlats

från lägsta till högsta normalpris på billigböckerna. Bokhandeln kunde minnas enkronasböckernas tid som den gamla goda tiden.

Koppel och Strindberg

Den som sysslar med svensk bokmarknadshistoria för åren kring sekelskiftet slås snart av August Strindbergs kunskaper, intressen och rörlighet vad gäller förlagen. Strindbergs känslighet på det området var ett viktigt inslag i hans storhet som författare och man kan, med Adam Helms, förundras över att vi inte äger någon monografi över Strindberg och förläggarna; ett samlat grepp på flera verk hos flera förlag skulle säkert klargöra intressanta mönster i hur Strindberg fungerade som litterär yrkesman.¹³⁰ I Strindbergs livslånga sökande efter den ideale förläggaren blev snart Albert Bonniers förlag en sorts åretruntbostad, men kortare eller längre utflykter till unga, uppåtsträvande förlagsfirmor blev också en inrotad vana. Så utgav han böcker hos C. J. Loostrom, C. & E. Gernandts och Gebers, tre av Bonniers främsta rivaler. Ett nytt och gott förlag gav inte bara Strindberg pengar och prestige; förläggaren fungerade också som ett plån som lät Strindbergs fantasi flamma upp i nya projekt.

Det är alltså knappast förvånande att Strindberg, efter Gernandts konkurs 1903, drogs till Ljus förlag. Materialet kring hans böcker på Ljus ger några närbilder av Koppel som förläggare, samtidigt som de illustrerar en viktig förlagshistorisk princip, nämligen att en författares förlagskontakter måste ses mot bakgrund av förlaget som helhet och att förlagets agerande måste ses mot bakgrund av bokmarknaden som helhet.

*

När Gernandts upphörde 1903 återfick Strindberg äganderätten till *Svenska öden och äfventyr*. Sedan J. A. Lundell kontaktat honom för Ljus räkning sålde Strindberg 5 januari 1904 för 3000 kronor till Ljus »den oinskränkta förlagsrätten» under 4 år (1 jan. 1904–31 dec. 1907) för 17 namngivna noveller »utan afseende på upplagens storlek».¹³¹ Jämfört med tidigare upplagor av »ödena» hade *Tschandala* och *En kunglig revolution* tillkommit.¹³² Genom ett tillägg i kontraktet 11 oktober 1906 (och merhonorar på 1000 kr) förlängdes Ljus rättigheter ett år, samtidigt som Strindberg förband sig att inte utge boken på annat förlag förrän tidigast 1 oktober 1909.¹³³

Illustration av Garibaldi Lindberg till novellen »Tschandala» i 3 upplagan av August Strindbergs *Svenska öden och äfventyr* (1904–05).

Gernandts hade planerat en illustrerad häftesupplaga av *Svenska öden*, men istället blev det Ljus som förverkligade idén genom en utgåva, illustrerad av Garibaldi Lindberg och försedd med Herman Anderssons fotografi av författaren, av Strindberg vitsigt kallat »Ljus-hufvudet». ¹³⁴ Ibland sägs att det var en billighetsupplaga, men tvärtom blev detta påkostade häftesverk ovanligt dyrt. Upplagan utgavs 1904–05 i 40 häften à 25 öre och bokhandelspriset 10 kronor var klart högst av de fem upplagor av *Svenska öden och äfventyr* som utkom 1882–1911. ¹³⁵

Sin ensamrätt till boken exploaterade Koppel sedan genom att utge den i olika varianter som skulle ge valuta för kontraktspengarna. I enkronasserien kom *Svenska öden* (1907), i påkostat tryck med röda anfanger, i tre häftade volymer à 1 krona. De såldes även i ett klotband à 3.60 och dessutom uppdelade i 25 häften à 10 öre (1907). Ark av denna edition såldes även omhäftade som *Häxan, med flera berättelser* (1909) och *Tschandala – De lyckaliges ö, med flera berättelser* (1909), också de i

enkronasserien. ¹³⁶ Sammanlagt lär de olika utgåvorna (1904–09) ha sålts i ca 65 000 exemplar. ¹³⁷ Alltsammans är ett skolexempel på hur Koppel genom en kaskadutgivning i häften och enkronasvolymer sökte ge sin investering maximal avkastning medan ensamrätten varade – alltså samma metod som han 1906–10 tillämpade på Johannes V. Jensen, liksom på flera böcker av Gustaf Janson.

Våren 1904 ville Koppel utge Strindbergs *Svenska folket*, men ångrade sig eftersom övertagandet av förlagsrätten skulle ha kostat honom flera tusen kronor utöver Strindbergs honorar. ¹³⁸ Förlagstriumfen med *Svenska öden* kunde Koppel sedan inte upprepa, detta eftersom Bonniers den 23 augusti 1904 köpt företrädesrätten »att ånyo utge nya upplagor samlade eller separat av Strindbergs alla äldre romaner och berättelser». ¹³⁹ Visserligen släppte Karl Otto Bonnier *Giftas* till Koppel i januari 1905 – kontraktet stipulerade en obegränsad upplaga i enkronasserien under 18 månader och utgivningsparr på andra förlag under tre år – men när Koppel ett år senare bjöd på *Hemsöborna*, hade Bonnier insett att framtiden var billigböckernas. ¹⁴⁰ Han utnyttjade sin option och utgav romanen i enkronasform våren 1906 med stor framgång. Flera andra Strindbergsvolymer följde i stora upplagor – *Röda rummet* i 35 000 ex., *Hemsöborna* i 30 000, *Tjänstekvinnans son* och *Tschandala* i 20 000 exemplar ¹⁴¹ – och man inser att tillgången på Strindberg i billigböcker måste ha varit av genomgripande betydelse för hans utveckling från profet till folktribun. Karl Otto Bonniers resoluta agerande är samtidigt ett typexempel på hur andra förläggare snabbkaltrade Koppels affärsmetoder och vann stor framgång genom att redan äga optionsrätten till verk som var attraktiva för billigserierna.

För Koppel hade gallret i praktiken fallit ner för återutgivningar av Strindbergs fiktionsprosa. Efter att i april 1906 ha avböjt ett erbjudande om enkronasutgivning av Strindbergs dikter, övergick Koppel till förstagångsutgivning. ¹⁴² Redan i december 1904 hade Strindberg erbjudit Ljus *Svarta fanor*, som Koppel dock fermt refuserat. ¹⁴³ Gustaf af Geijerstam var viktig för Ljus, särskilt som han i november 1904 var en i den första trion enkronasförfattare. Under lanseringen av *Ljus' en-kronas bibliotek* ville Koppel knappast rädda Geijerstam – och sig själv – på Strindbergs värja.

Strindberg, som fann Koppel vara »en räsönnel karl och alls icke svår att ha göra med», som det hette i ett brev till Karl Otto Bonnier, gav sitt nästa anbud till Koppel 1907. ¹⁴⁴ Efter att i april 1907

förgäves ha försökt slumpa bort tre kammerspel (för 500 kr) till sin dramatikförläggare Hugo Geber, vände sig Strindberg till Koppel.¹⁴⁵ Den 6 september 1907 skrevs ett kontrakt för de fyra pjäser som Strindberg färdigställt från februari till juni 1907:¹⁴⁶

Mellan författaren Herr Aug. Strindberg å ena sidan och Aktiebolaget Ljus å andra sidan är i dag träffad följande öfverenskommelse:

§ 1.

Jag, Aug. Strindberg, öfverlåter till Aktiebolaget Ljus eller dess rättsinnehafvare förlagsrätten till en första upplaga af mina fyra kammerspel: »Oväder» – »Brända tomten» – »Spök-sonaten» och »Pelikanen» på följande villkor:

§ 2.

Första upplagan tryckes i Tvåtusenfemhundra (2,500) expl. af hvarje volym, exclusive friexemplar. I honorar för denna första upplaga betalar Aktiebolaget Ljus allt i allt för alla fyra volymerna *Tretusenåttahundrafyrtio* (3,840) kronor.

§ 3.

Hvarje volym tryckes och utgifves för sig, och fastställs boklädspriset till en krona pr. volym.

§ 4.

För eventuella nya upplagor träffas särskild öfverenskommelse.

§ 5.

Honoraret erlägges vid detta kontrakts underskrifvande.

§ 6.

Förutom honoraret erhåller författaren femton (15) friexemplar.

§ 7.

Korrekturläsningen ombesörjes af författaren.

§ 8.

Af detta kontrakt äro 2:ne lika lydande exemplar utskrifna, af hvilka parterna tagit hvar sitt.

Stockholm den 6 sept. 1907

[Namnteckning:] August Strindberg

Som framgått tidigare betalade Koppel vanligen unga författare 30 à 40 kr per ark för en upplaga om 1250 exemplar, villkor som gällde för exempelvis Hjalmar Bergman, Ernst Didring och Ludvig Nordström. För samma upplaga hade Strindberg med andra ord ungefär tre gånger bättre betalt – 3840 kr för 2500 ex. motsvarar 100 kr per ark för de fyra kammerspelens 19,2 ark i 1250 ex.¹⁴⁷ Eftersom grundupplagan var dubbelt så stor blev Strindbergs garanterade honorar i praktiken sex gånger större än för Bergman, Didring och Nordström – vilka dock, som sagt, just hade börjat sina författarkarriärer.

Omräknat i royaltytermer var Strindbergs villkor svindlande goda. Om hela upplagan sålde slut

(10000 ex. à 1 kr) fick han hela 38,4 procent av det sammanlagda bokhandelspriset. Vid en såpass stor försäljning som tre fjärdedelar av totalupplagan blev hans andel drygt hälften. Det kan jämföras med det nutida normalkontraktets 16 2/3 procent. En annan skillnad till Strindbergs fördel var att hela honoraret utbetalades i förskott.

Strindbergs gynnsamma villkor visar hur gärna Koppel ville knyta honom till Ljus; Koppel visste att spetsen var en viktig del av spjutet och att döma av de bevarade kontrakten var Strindberg den klart högst betalade författaren på Ljus. Klausulen om ett boklädspris på 1 kr låter till och med ana att Koppel tänkt sig kammerspelena för enkronasserien, men han valde alltså att trycka pjäserna i bara fjärdedelen av enkronasböckernas normalupplaga och i halva formatet (15 × 11 cm mot 22 × 15 cm). Strindberg, å sin sida, kunde dra nytta av kammerspelena både ekonomiskt och repertoarmässigt för Intima teaterns räkning; som bekant var *Pelikanen* premiärverket 26 nov. 1907, följt av de andra kammerspelena på samma scen.¹⁴⁸

Genom ett förskott och ett handskrivet tillägg till kontraktet halvannan månad senare tillförsäkrade sig Koppel även förköpsrätten till nya kammerspel:

Aktiebolaget Ljus äger förköpsrätt till eventuella nya Kammerspel mot ett honorar af 50 (femtio) kronor pr. 16sidigt ark och för 1000 expl.

Som förskott på dessa eventuella nya kammerspel och på eventuella nya upplagor af de första 4 kammerspelena har jag erhållit 1000 (ettusen) kronor. enligt qvitto.

Om hvarken nya upplagor af de äldre kammerspelena eller nya kammerspel komma att utgifvas af AB Ljus är ofvannämnda förskott att betrakta som vanlig skuld.

Stockholm d. 25/X 1907

[Namnteckning:] August Strindberg

Villkoren hade alltså försämrats, 62 kr 50 öre per ark i 1250 ex. I praktiken gällde det bara för *Svarta handsken* (1909), som Strindberg alltså hade starka ekonomiska motiv att skriva för Ljus. Efterhand började det dock gå upp för Koppel att Strindbergs dramatik för tillfället sålde dåligt. Hans kapitalsvaga förlag kunde inte investera på lång sikt och i maj 1908 avböjde han en återutgivning av *Påsk* (urspr. Gernandts, 1901), som denna vår gjorde succé på Intima Teatern, med följande talande motivering:¹⁴⁹

Ledsamt nog kan jag tyvärr ej tillmötesgå Eder önskan om att trycka in »*Påsk*» i Kammerspelena. Det är helt säkert otvivelaktigt, att boken allt fortfarande kunne [sic] säljas i ett antal expl.; men denna försäljning kan knappast förväntas blifva så betydlig, att det kunde löna sig för förlaget, hvarken att utgifva så stora upplagor eller betala

ett så högt honorar, som vi öfverenskommit med afseende på Kammarspelen.¹⁵⁰

Som så många andra förläggare fick Koppel erfara att dramatik var svårsåld, till och med Strindbergs. Redan 1909 var de fyra första kammarspelen med i en allmän förlagsrealisation varmed Koppel sökte staga upp förlaget ekonomiskt.¹⁵¹ Han accepterade dock ett nytt kammarspel, *Svarta Handsken*, som Strindberg den 13 januari 1909 erbjöd honom »såsom amortering» på sitt förskott.¹⁵² Kring utgivningen av pjäsen började det knaka mellan författaren och förlag. Strindberg väntade otåligt på författarexemplar av pjäsen »för teaterbruk».¹⁵³ Men när Ljus, sedan Strindberg först skjutit upp publiceringen och sedan väntat förgäves på sina exemplar, bad om tillstånd att sända ut recensionsexemplar, rann Strindbergs sinne över i ett brev 26 mars 1909:¹⁵⁴

H. H.

Ni var nyss betänkt på att sända Herr Schering exemplar af Svarta Handsken, hvilket jag lyckades afstyra. Men när jag författaren anhåller om mina exemplar, upprepade gånger, så får jag inga.

Er oartighet mot mig är otrolig och jag förlorar lusten att räkna er som bekant.¹⁵⁵

Koppel replikerade samma dag att man bara gjort en förhandsförfrågan, men grep samtidigt girigt tillfället att vidga sprickan mellan Ljus och Strindberg:

I det jag alltså slår fast att någon oartighet ej begåtts emot Eder skall jag med afseende på tonen i Edert bref inskränka mig till att understryka min förvåning, samt till att taga fasta på Eder i brefvet uttalade önskan att säga upp bekantskapen.¹⁵⁶

Med en skuld till förlaget på 625 kronor kördes Strindberg alltså, något snopen, i mars 1909 mer eller mindre bort från Ljus.¹⁵⁷ Om man tycker att Koppel överreagerade måste man beakta att förlaget var i ekonomiskt trångmål och hade små marginaler för investeringar i dyr och svårsåld kvalitetslitteratur. Koppel och Strindberg hade varit två av centralgestalterna då enkronasböckerna lanserades; ironiskt nog låg enkronasböckerna också delvis bakom att deras samarbete bröts.

Koppel lämnar Ljus

Som redan har framgått började problemen för Ljus när flera andra förlag 1906 och 1907 började utge sina enkronasserier. Koppel hade köpt aktierna i förlaget med lånade pengar och hade hela tiden svårt att finna rörelsekapital – när han sålde förlaget var hans skulder minst 31 000 kronor.¹⁵⁸ Från 1907

prövade Koppel rastlöst olika metoder för att ekonomiskt säkerställa förlaget.

Till att börja med ändrade han sammansättningen av enkronasserien (fler fackböcker och mer första-gångsutgivning av svenska original) och gav den ny utstyrsel. År 1907 utgavs några enkronasverk parallellt i tioöreshäften – åtminstone Jules Vernes *Den hemlighetsfulla ön* (20 H.) och Strindbergs *Svenska öden och äfventyr* (25 H.) utgavs på detta sätt, den senare dessutom draglok till Gustaf Jansons *Paradiset*, som påbörjades i »ödenas» sluthäfte.¹⁵⁹ Med häftesutgivningen riktade sig Koppel främst till köpare bland arbetarna. De sågs som den främsta målgruppen för hans enkronasserie och 1907 kunde han koppla häftesutgivningen till den kampanj mot »smutslitteraturen» som socialdemokraterna börjat bedriva detta år.¹⁶⁰ Och i kampen mot »Nick Carter-litteraturen» bidrog han som nämnts 1910 med tjugofemöresserien *Roliga böcker*.

Koppel arbetade också en tid med en sorts tidiga bokklubbar, årserbjudanden som egentligen var en subskriberad realisation av lagret. Principen var att man tecknade sig för bindande årsabonnemang på omkring 12 böcker (»En god bok hvarje månad!») och betalade 1 krona varje gång man hämtade ut sin bok. Ett abonnemang som kallades *Serie A* innehöll enkronasböcker – 1 titel var tredje vecka, 15 per år för 15 kr, med ett premium, W. Leches *Människan, hennes uppkomst och utveckling* (1909).¹⁶¹ I *Serie D* fick man från juli 1907 till juni 1908 13 böcker för 1 krona i månaden (12 kr); det var gamla fullprispböcker från Ljus, värda sammanlagt 45 kr, bland annat av Hjalmar Bergman, Gustaf Janson, Ernst Didring och E. Walter Hülphers.¹⁶² I *Serie E* erbjöds man 11 böcker, värda 31.75, från februari 1908 till november samma år, däribland gamla enkronasböcker och H. H. von Schwerins *De geografiska upptäckternas historia*, som ju ursprungligen gått i Ljus.¹⁶³ Och i *Serie G* kunde man 1909 för 12 kr köpa 12 böcker, värda 27.75, och dessutom fritt välja för 7.50 ur en särskild bokförteckning.¹⁶⁴

Men årsabonnemangen löste inte förlagets ekonomiska problem. Hösten 1909 företog man därför en realisation på en stor del av lagret, ca 90 titlar.¹⁶⁵ Och sedan tjugofemöresböckerna slagit igenom 1910–11 realiserade Ljus även sina kvarvarande enkronasböcker, 45 titlar, som »genom landets arbetareorganisationer» utbjöds för 50 öre styck.¹⁶⁶ Koppel minskade slutligen sitt lager drastiskt genom att 1912 returbegära 150 à 200 titlar, vilka alltså inte längre skulle finnas tillgängliga i bokhandeln.¹⁶⁷ Från 1912 minskar också förlagslistan

snabbt – 1910 och 1911 omfattade bokhandelsinventariet 11 textsidor, 1912 var det 8, 1913 5 och 1914, då Koppel sålt förlaget, bara ca 3 textsidor.¹⁶⁸ Då hade Koppel år 1912 gjort ett halvhjärtat försök att återuppväcka enkronasserien; i första omgången kom böcker av Elin Wägner och Gustaf Janson.¹⁶⁹

Koppels ansträngningar att stadga förlaget var dock fruktlösa och 1914 accepterade han ett anbud om anställning på Gyldendals i Köpenhamn (där Ernst Bojesen arbetat i ledningen sedan 1903). I ett brev till Adolf Noreen den 25 juni 1914 beskriver Koppel själv anledningarna till uppbrottet. Förlaget har bromsats genom hans eget engagemang på *Dagens Nyheter* åren 1906–11, störtfloden av tjugofemöresböcker och konkurrensen från Norstedts och Bonniers, vilka förändrats under ledning av Conrad Carleson från 1910 respektive delägarskap av Tor Bonnier från 1912:

Skälen till, att jag nu uppger Ljus, äro mångahanda. Att jag på sin tid [1906] splittrade mina krafter och gick till »Dagens Nyheter», stoppade Ljus i framgången. Då jag senare [1911] lemnade D.N. för att odelat gifva mina krafter åt Ljus, hade tiderna ändrats. Förhållanden på bokmarknaden hade försämrats genom den nya billighetslitteraturen, och samtidigt hade konkurrensen skärpts genom det faktum, att friska krafter kommit in i de två stora förlagen, Norstedt & Söner och Albert Bonnier. Det arbetas nu på båda dessa håll med stor energi och ofta med stor målmedvetenhet. I denna skarpa konkurrens måste jag, främlingen, ändå alltid komma att dra det kortaste strået.

Härtill komma skäl af mera privat natur.¹⁷⁰

Problemet var nu att finna en köpare till förlaget:

Visserligen har jag tvenne acceptabla anbud från Bonnier och Norstedt [...], men båda anbudena medför, att Ljus upphör att existera,): att personalen blir utan anställning. Det finns en förhoppning om, att den B. Wahlström, som på sin tid var anställd på Ljus och som senare startade ett 25-öresförlag, kan få låna pengar för att inköpa mina aktier, men han kan först på tisdag lemna svar, och nu då med anledning af kriget pangamarknaden åtstramas, är det väl ändå rätt problematiskt, om han lyckas. Om han misslyckas, får jag nog stanna vid Norstedt & Söners anbud [...].¹⁷¹

Var Ljus och B. Wahlström (som sagt anställd på förlaget från 1907 till 1911) skulle ha hamnat i svensk förlagshistoria om köpet blivit av får vi aldrig veta. Det blev Norstedts som den 19 augusti 1914 köpte förlaget och efter att försiktigt ha dragit ner på den ursprungliga verksamheten, drev Norstedts från den 1 januari 1917 förlaget Ljus som en tynande underavdelning.¹⁷²

*

Ska man sammanfatta Koppels svenska förläggarbana kan man hänga upp resumén på några årtal – 1898, starten av tidskriften *Ljus*, 1904, starten av enkronasserien, 1906–07, då andra förlag lanserade enkronasserier på bred front. Så 1907–09 de ekonomiska bekymren, försöken att luta sig mot arbetarrörelsen, realisationerna, brytningen med Strindberg. 1910 kom tjugofemöresböckerna och 1914 sålde Koppel förlaget.

Dansk idéförmedlare, upplysningsvän, folkbildare, tidningsman, kvalitetsförläggare och billigbokspionjär – Henrik Koppel fascinerar i många gestalter. Han var vad som brukar kallas en »skapande förläggare», en förläggare som inte nöjer sig med att bara publicera de goda manuskript som kommer i hans väg. Den energiske Koppel ville gärna diskutera och påverka manuskripten, han knöt betydande författare till förlaget, provade nya former för finansiering, distribution och utgivning. Som alla verkligt betydande förläggare var Koppel samtidigt en arvtagare och en uppfinnare, men som många andra ekonomiskt svaga nydanare i förlagsbranschen fick han snart se sina uppslag övertas av konkurrenterna. Henrik Koppels idé med enkronasböckerna var alldeles för god för att hans unga förlag skulle överleva den.

Bilaga 1. Ljus' en-kronas bibliotek 1904–1909

1904

Geijerstam, Gustaf af, *Boken om Lille-Bror*, 167 s.

Janson, Gustaf, *Paradiset*, 147 s.

Jensen, Johannes V., *Madame D'Ora*. Aukt. övers. av Gustaf Janson, 174 s.

1905

Berger, Henning, »86 Clark Street». *Berättelsesamlingen »Där ute» samt andra noveller*, 126 s.

Lundegård, Axel, *Mouche. En roman från Heines dödslägger*, 181 s.

Sand, George, *Lucrezia Floriani*. Övers. av Hilda Sachs, 226 s.

Strindberg, August, *Giftas*, I–II, 151; 138 s.

Söderberg, Hjalmar, *Förvillelser*, 128 s.

1906

Angered-Strandberg, Hilma, *Den nya världen*, 186 s.

Berg, Ruben G:son, *Svenska skalders från nittioalet*, 108 s.

Brandes, Georg, *Lasalle*, I–II, 102; 104 s.

Branting, Anna, *Lena*, 137 s.

France, Anatole, *Drottning Gåsfot*. Övers. av Hjalmar Söderberg, 200 s.

France, Anatole, *Den röda liljan*. Övers. av Hjalmar Söderberg, 228 s.

Geijerstam, Gustaf af, *Fattigt folk*, I–II 127 s.; 96 s.

Geijerstam, Gustaf af, *Det yttersta skäret*, 103 s.

Hedberg, Tor, *På Torpa gård*, 109 s.
 Huxley, Thomas H., *Utvecklingslära och gammaltestamentlig tradition*. Övers. av S. F., 185 s.
 Melsted, Henning von, *Nöd*, 106 s.
 Levertin, Oscar, *Lifvets fiender*, 95 s.
 Nordensvan, Georg, *Figge*, 144 s.
 Nordling, Johan, *Vera. Ruth*, 140 s.
 Stendhal, *Abbedissan i Castro*, 82 s.
 Stiernstedt-Cederström, Marika, *Den halte Eros*, 131 s.

1907

Angered-Strandberg, Hilma, *Västerut*, 142 s.
 Deledda, Grazia, *På onda vägar*. Övers. av A. L., 206 s.
 Engström, Albert, *Mitt lif och lefverne*, 140 s.
 George, Henry, *Den sociala grundorätten*, 85 s.
 Hülphers, E. Walter, *Efter Herrens hästar*, 147 s.
 Krapotkin, Peter, *En anarkists minnen*. Aukt. övers. av Hellen Lindgren, I–II 168; 196 s.
 Melsted, Henning von, *Noveller i dialog*, 159 s.
 Nansen, Peter, *Student*. Bemyndigad övers. av Hj. Söderberg, 86 s.
 Oscar Fredrik, *Skrifter i urval*, 285 s.
 Renan, Ernst, *Jesu lefnad*. Försvenskad av Algot Ruhe, 147 s.
 Sand, George, *Teverino*. Övers. av Hilda Sachs, I–II 269 s.
 Strindberg, August, *Svenska öden och äfventyr*, I–III (I 192 s.; II S. 193–392; III S. 393–548)

1908

Angered-Strandberg, Hilma, *Ödesglimtar*, 98 s.
 Bergman, Johan, *Ur forntidens sång. Ett urval ur antikens diktning*, 107 s.
 Bourget, Paul, *Berättelser*. Övers. av Erik Staaf, 103 s.
 Engström, Albert, *Äfventyr och hugskott*, 112 s.
 Goldschmidt, M., *Korpen*. Övers. från danska av Anna Levertin-Edström, 219 s.
 Janson, Gustaf, *De första människorna. Roman*, 116 s.
 Janson, Gustaf, *En uppkomling. Berättelse från kustlandet*, 159 s.
 Nordensvan, Georg, *Silkeskaninen. En liten militärroman*, 160 s.
 Norris, Frank, *Polypen. Hvetets epos. En historia från Kalifornien*, I–II 165; 224 s.
 Rosenkrantz, Palle, *Rannsakningsdomaren*. Bemyndigad övers., 196 s.
 Verne, Jules, *Den hemlighetsfulla ön*. Övers. av G. Nordenskiöld I–II 533 s.
 Zetterström, Hasse, *144 sidor*, 139 s.

1909

Bååth, A. U., *Nials saga*, 240 s.
 Conrad, Joseph, *En fredlös på öarna*, I–II, 286 s.
 Deledda, Grazia, *Herdar*. Övers. av A. L., 141 s.
 Kämpe, Alfred, *Torpare*, 79 s.
 Sand, George, *Lélia*. Övers. av Hilda Sachs, I–II, 269 s.
 Strindberg, August, *Häxan, med flera berättelser*
 Strindberg, August, *Tschandala. De lycksaliges ö, med flera berättelser*

NOTER

Följande förkortningar har använts.

FSF Föreningen Stockholms företagsminnen
 KB Kungliga biblioteket
 NBT Nya bokhandelstidningen
 SBF Svensk bokförteckning
 SBK Svensk bokkatalog
 SBT Svensk bokhandelstidning
 UUB Uppsala universitetsbibliotek

¹ Carl G. Laurin, *Minnen*, [D. 3]: 1898–1908, Stockholm 1931, s. 154.

² AB Ljus förlagsarkiv finns i Norstedts arkiv, Föreningen Stockholms företagsminnen (FSF). Följande material utnyttjas i denna uppsats:

Bolagsstämmoprotokoll 1915–1925 [inkl. köpekontrakt 1914 och årsberättelse för 1913] (A 1 A: 1).

Kopieböcker 1904–1905 (B 1: 10).

Förlagskontrakt [A–L] (F 1 A: 1), [M–Ö] (F 1 A: 2).

Inventarieböcker 1909–1913 (G 1 A: 2).

³ Uppgifter om Ernst Bojesen sammanställda efter H. P. Rohde, *Ernst Bojesen. Storforlægger i humør, kunst og oplysning*, København 1958, enligt följande: Thomsen & Bojesen, s. 26, 32; egen firma, s. 37 ff, 67; julkalendrar, s. 44 ff; *Landmandsbogen*, s. 66, 131 f; Philipsenska förlaget och Det nordiske Forlag, s. 69 ff; *Frem*, s. 80 ff. Bägge citaten från s. 82. Presshistorisk inordning av *Frem* som framgångsrik och delvis banbrytande populärvetenskaplig tidskrift, jfr Ulf Kjær-Hansen, »Ugebladene i pressehistorisk belysning», i Ejler Alkjær, *Studier i efterspørgslen på det danske ugebladsmarked*. Med et pressehistorisk bidrag af Ulf Kjær-Hansen, København 1961 (Foreningen til unge handelsmænds uddannelse. Handelshøjskolen i København. Skriftrække M. Presseforskningens skrifter, 1), s. 43 och Ole Ravn, »De danske ugebladene – et historisk rids [I]», *Meddelelser fra Dansk lærerforening* 1978: 1, s. 56f. *Nordisk bibliotek*, se också Karl Otto Bonnier, *Bonniers, en bokhandlarefamilj. Anteckningar ur gamla papper och ur minnet*, 5: *Firman Albert Bonnier under det nya seklet*, Stockholm 1956, s. 19f.

⁴ Biografiska upplysningar om Henrik Koppel från Andreas Dolleris, *Danmarks boghandlere. En personalhistorisk haandbog*, [D. 4]: 1906–1918, Vejle 1919, s. 207 f; Isidor Adolf Bonnier & August Hånell, *Anteckningar om svenska bokhandlare intill år 1935*. Påbörjade av Isidor Adolf Bonnier, kompletterade och utg. av August Hånell, 2: *Stockholm och Uppsala*, Stockholm 1935, s. 362 ff; Aleks. Frøland, »Henrik Koppel», *Dansk biografisk leksikon*, 3. udg., red. Sv. Cedergreen Bech, bd 8, København 1981, s. 179–180.

⁵ Under namnet *Fram* utkom Östergötlands Dagblads veckoupplaga 21 dec. 1896–30 sept. 1898 (Bernhard Lundstedt, *Sveriges periodiska litteratur. Bibliografi*, 3: *Landsorten 1813–99. Med supplement till föregående delar, register och systematisk tidskriftsöfversikt*, Stockholm 1902 [faks., Stockholm 1969], nr 1059). Namnet *Fram* var alltså upptaget då tillståndsbrev för *Ljus* utfärdades den 28 juli 1898 (ibid., nr 1696). (Det socialdemokratiska ungdomsförbundets månadstidning *Fram* grundades som bekant först 1903.)

⁶ Per Gustavsson, Lars Rydquist, & Åke Lundgren, *Mera ljus! Socialdemokratins kultursyn fram till andra världskriget*

kriget, Stockholm 1979 (Verdandi-debatt, 84), s. 80 ff.

⁷ Enligt Bernhard Lundstedts periodicabibliografi utkom i Sverige 1813–99 följande tidningar och tidskrifter med ordet *Ljus* som huvudord: *Ljus och Skugga i Vårt Samhällef* (Linköping) jan.-dec. 1878 (nr 784); *Ljus i hemmet* (Göteborg) jan. 1879–dec. 1882 (nr 304) och jan. 1894–dec. 1895 (nr 393); *Mera Ljus. Jämtlandspostens folkbibliotek* (bil. till *Jämtlandsposten*, Östersund) 1890–97 (nr 1544); *Ljus i hemmet* (Stockholm) jan. 1898– (nr 1674); [Henrik Koppels] *Ljus* (Stockholm) okt. 1898–; *Ljus i mörker* (Stockholm) jan. 1899– (nr 1714). (Samtliga Lundstedt 3; inga har återfunnits i 2: *Stockholm 1813–1894*, Stockholm 1896 [faks., Stockholm 1969]). Av de sex tidskrifterna startades alltså tre åren 1898–99.

⁸ Samspelet mellan elektrifieringen och litteraturen, se Lars Furuland, »Ljus över landet. Elektrifieringen och litteraturen», *Daedalus. Tekniska Museets årsbok* 53 (1984) [s. 11–38], främst s. 11–26.

⁹ Innehållet i samtliga årgångar av *Ljus*, se t. ex. *Förteckning öfver böcker utgifna af Aktiebolaget Ljus i Stockholm 1898–1904*, Stockholm: Centraltryckeriet, 1904 (16 s.) [Uppsala universitetsbibliotek (UUB)].

¹⁰ Insändare från Svenska sortimentsbokhandlareföreningen i Svenska bokförläggareföreningens veckoorgan *Svensk Bokhandels-Tidning* (SBT) 1900:48, s. 195; svar nr 49, s. 203.

¹¹ Georg Brandes, »Hvarför skall man läsa?», *Ljus* 1901:26, 28.

¹² Se SBT 1900:42, s. 171; 1901:4, s. 13, nr. 7, s. 25 f. Jfr *Nya Bokhandeltidningen. Nya Bokförläggareföreningens tidning* [...] (NBT) 1901:7, s. 41.

¹³ De tre professorernas särställning i Uppsala, jfr t. ex. Sten Lindroth, *Uppsala universitet 1477–1977*, Uppsala 1976, s. 208 ff.

¹⁴ Se kopia av kontrakt (odaterat, def.) (FSF, F 1 A:2). Schwerin säljer rättigheterna för publicering i *Frem* i Danmark och Norge samt i *Ljus*.

¹⁵ »Danska filialen i Sverige», [C. J.] F[ahlcrantz], *I svenska bokhandelsfrågor*, Stockholm 1900, s. 39–55.

¹⁶ Samma dag som tidskriften började utges (1 okt. 1898) hade *Ljus* tecknat kontrakt om en rikstelefonapparat i expeditionens lokaler (FSF, F 1 A:2).

¹⁷ 1898–99 1536 oktavosidor (640 s. 4:o, 256 s. 8:o), 1899–1900 1339 s. (292 s. 4:o, 755 s. 8:o), 1900–01 1569 s. (108 s. 4:o, 1353 s. 8:o), 1901–02 1246 s. (175 s. 4:o, 896 s. 8:o) och 1902–03 1153 sidor (193 s. 4:o, 767 s. 8:o).

¹⁸ Rohde 1958, s. 82.

¹⁹ Se *Ljus* 1898:2, 1898:5, 1899:17 och *Om folkupplifningsföretaget Ljus*, Stockholm: Centraltr., 1901 (16 s.) [Kungliga biblioteket (KB)].

²⁰ SBT 1899:46, s. 186.

²¹ I början expedierade *Ljus* sina postprenumeranter »så tidigt, att dessa erhöles tidskriften flera dagar tidigare än prenumeranterna genom bokhandeln», men sedan bokhandlareföreningen klagat till tidskriften lovade expeditionen att ändra detta förhållande (*Meddelande från Svenska sortimentsbokhandlareföreningens styrelse*, N:o 15, Stockholm 1899, s. 19).

²² SBT 1900:30, s. 123.

²³ Jfr Bonnier & Hånell 1935, s. 363.

²⁴ Fahlcrantz 1900, s. 50. Fahlcrantz stöder påståendet med »uppgifter såväl från bokhandeln som från annat håll» att spridningen av *Ljus* »redan efter ett års förlopp högst väsentligt minskats» (s. 51).

²⁵ *Utlåtande afgifvet den 4 mars 1901 af komiterade för utarbetande af förslag till ändring i gällande stadganden angående tillhandahållande af tidningar genom postverkets försorg*, i *Bihang till riksdagens protokoll vid lagtima riksdagen i Stockholm år 1902*, 2: 2:2. Citaten s. 134, 136. Reservationen s. 171–187. Jag tackar prof. Bo Bennich-Björkman för att han fäst min uppmärksamhet på betydelsen av denna lagändring.

²⁶ *Svensk Författnings-Samling* 1904:23 (se särskilt § 3, 1 a).

²⁷ W. Leche, »Några blad ur organismernas utvecklingshistoria» (påb. i *Ljus* 1899:17; i bokform 1901, 78 s.); Svante Natt och Dag, »Vårt lands försvar» (1900–01; 1902, 71 s.), L. A. Jägerskiöld, »Djurens vård om sina ungar» (1901; 42 s.), Johan Ask, »Fredsrörelsen och folk-rätten» (1902–03; 1902 64 s.); Adolf Noreens översikt *De nordiska språken*, som ursprungligen utgivits 1887, löpte i omarbetat skick i *Ljus* (1903:37–39, s. 281–304), samma sats som användes i separatutgåvan 1903.

²⁸ Restupplagor och försäljning från *Ljus* förlag: ett dusintal titlar utgivna på Seligmans förlag under 1890-talet (annons i *Ljus* 1900:11); ett halvdussin titlar från Jos. Seligmans kring sekelskiftet (1901:9); titlar från *Ljus* förlag, några från Seligmans och ett par från Wahlström & Widstrand (1902:10)

²⁹ Levertins recension »Svensk litteratur i folkupplagor» (5 okt. 1900), omtr. i förf:s *Samlade skrifter*, D. 14: *Svensk litteratur II*, Stockholm 1918, s. 231–237.

³⁰ Bonnier & Hånell 1935, s. 336; styrelsen, SBT 1900:43, s. 174.

³¹ År 1905 var 4 medhjälpare anställda på *Ljus*, år 1909 7 stycken. Se *Svensk bokhandelsmatrikel*. Utg. af Hilmer Söderbaum, 3 (1905), Lund 1905 och 4 (1909), Halmstad 1909. Till ökningen av personalstyrkan bidrog att Henrik Koppel från 1906 måste ge förlaget mindre arbetstid eftersom han skötte en halvtidstjänst på *Dagens Nyheter* (jfr nedan).

³² Röstetal enligt *Förteckning öfver Svenska Bokförläggareföreningens ledamöter [och kommissionärer]* 1901–1914.

³³ Bonnier & Hånell 1935, s. 418, 466, 432.

³⁴ Koppels politiska åskådning, Laurin 1931, s. 154 f. Jfr Leif Kihlberg, *Dagens Nyheter och demokratins genombrott*, D. 1: *Ständigt i opposition 1888–1911*, Stockholm 1960, s. 292. Strejkbrytarna, se *Ur Dagens Nyheter historia*, D. 1: *Bakom spalterna. 1889–1921. Minnesanteckningar* av Otto v. Zweigbergk och andra. Utg. Ivar Ljungquist, Stockholm 1952, s. 208.

³⁵ Noreens folkbildningsintresse, se t. ex. Bengt Hesselman. Nekrolog över Adolf Noreen, *Arkiv för nordisk filologi* 42=N.F. 38(1926) [s. 84–96], s. 88 f, 92 f. Ett stort antal brev från Koppel till Noreen finns bevarade: original i UUB (G 185 m), kopior i FSF (B 1).

³⁶ Förlagslista i Svenska Bokförläggareföreningens handlingar 7 maj 1902, § 6 (KB, Deposition 106.)

³⁷ *Förteckning öfver böcker utgifna af Aktiebolaget Ljus i Stockholm 1898–1904*, Stockholm: Centraltryckeriet, 1904 (16 s.) [UUB].

³⁸ *Katalog öfver en serie färgtrycksreproduktioner efter svenska och utländska konstverk*, N:o 1, Stockholm: Centraltr., 1905 (4 s. + omsl) [KB]. Upplagan för Romdahl & Roosval, Årsberättelse för 1913 (FSF A 1 A:1).

³⁹ Enkronasserien, se Bilaga 1. 1909: *Aktiebolaget Ljus bokkatalog 1909*, Stockholm: Stockholms Bokindustri-Aktiebolag, 1909 (24 s.) [UUB].

- ⁴⁰ *Social-Demokratiens århundrade* (1903–05) är t. ex. en bearbetning av ett danskt verk. Vidare utgav Koppel t. ex. Karl Larsen och Henriette Sökjær.
- ⁴¹ Kontrakt med Johannes V. Jensen 14 april 1906 (FSF, F 1 A: 1). Honoraret var 2500 kronor och kontraktet gällde dessa 11 böcker: *Danskere, Einar Elkaer, Himmerlandsfolk, Intermezzo, Foraarets Död, Den store Sommer, Vinteren, Den gotiske Renaissance, Nye Himmerlandshistorier, Skovene och Hjulet*. Den svenska ensamrätten gäller 10 år »regnet fra den Dag, da den første af disse 11 Böger udgives i svensk Oversættelse» (§ 1). Uppgifter om utg. av Jensen i Sverige från *Svensk bok-katalog* (SBK).
- ⁴² Citatet ur *Förlagskatalog N:r 2 från Aktiebolaget Ljus 1911–1913*, Stockholm: Isaac Marcus' boktryckeriaktiebolag, 1914 (16 s.) [UUB].
- ⁴³ Upplagan för *Vår underbara värld* enligt årsberättelse för 1913 (FSF, A 1 A: 1).
- ⁴⁴ Hästmodellen, annons i SBT 1901: 34, s. 156.
- ⁴⁵ *Nordiska öresbiblioteket*, se Anmälan på insidan av pärmen till de första häftena, t. ex. nr 1, Emil Svensén, *Det ryska samhället* (1904). Häftenas omfång var vanligen 24 s., men varierade från 16 till 32 s. Serien förtecknas samlad i SBK.
- ⁴⁶ I brev till Adolf Noreen 25 sept. 1912 (UUB, G 185 m) klagar Koppel över att Linnéutgivningen blivit fördyrad, försenad och förvuxen. Många brev till Noreen i samma svit behandlar Ortnamnskommitténs arbete.
- ⁴⁷ Pristävlan, se annonser i *Sortimentaren. Organ för Svenska Sortimentbokhandlareföreningen* 1908: 7, s. 56 och 74, samt en redaktionell artikel 1908: 11, s. 86f (med försäljningssiffror). Citatet, s. 86f.
- ⁴⁸ Upplagor enl SBK. Konflikten, se flera brev från Koppel till Adolf Noreen (UUB, G 185 m) varav bl. a. framgår att fackskolan ville ha tidsbegränsat kontrakt, lägre pris på boken och högre honorar (26 juli 1910). Norstedts övertagande, se [Carl G. Laurin,] *P. A. Norstedt & Söner. Jubileumsskrift 1823–1923*, Stockholm 1923, s. 32.
- ⁴⁹ Yngve Hedvall, »Författareföreningens ekonomiska uppgift», *Sveriges författareförening. Minnesskrift utgiven till dess femtioårsjubileum den 23 april 1943*, Stockholm 1943 [s. 101–124], s. 103.
- ⁵⁰ Förlikningen, SBT 1901: 4, s. 13 m. m. (se ovan). Kontrakten med Svenska författareföreningen, FSF F 1 A: 2.
- ⁵¹ Fredric Warburg, *An Occupation for Gentlemen*, London 1959, s. 180.
- ⁵² Bonnier 1956, s. 260, not 2.
- ⁵³ Ernst Didring: *Högt spel* 18 dec. 1908 (30 kr ark, 1250 ex.) (FSF, F 1 A: 1).
- ⁵⁴ Nordströms *Fiskare*, kontrakt 5 mars 1907, 1250 ex., 40 kr. per 16 s. (FSF, F 1 A: 1). Refuserna av Nordström, se t. ex. Johannes Edfelt, »Ungdomsplaner av Ludvig Nordström. Ur brev till Johan Nordling. Meddelade», *Svensk litteraturtidsskrift* 8 (1945), s. 66, 69; Marika Stiernstedt, *Kring ett äktenskap*, Stockholm 1953, s. 31, 77 ff, 93, 95 (citatet s. 79).
- ⁵⁵ Hellströms restupplagor, Ljus förlagskatalog från 1914. Korrespondensen, Bengt Tomson, *Gustaf Hellström och hans väg till Snörmakare Lekholm får en idé*, Stockholm 1961 [Diss.] (se personreg.)
- ⁵⁶ Stiernstedt 1953, s. 95.
- ⁵⁷ Brevet tryckt i *Excelsior! En jubileumskavalkad i brev*. Valda och kommenterade av Daniel Hjorth under medver-
- kan av Håkan Attius, Stockholm 1987, s. 175. Jfr Erik Hj. Linder, *Hjalmar Bergmans ungdom. Liv och diktning till och med 1910*, Stockholm 1942 [Diss.], s. 163f.
- ⁵⁸ Koppel citerad av Bergman i brev till Stina Lindberg, julafton 1905 (cit. Linder 1942, s. 168).
- ⁵⁹ Mottagandet av *Solivro*, Linder 1942, s. 176f; *Två dramer*, *ibid.*, s. 236.
- ⁶⁰ Kontrakten: *Solivro*, odaterat; *Blå blommor*, 5 jan. 1907; »Familjens renhet» och »Det underbara leendet», 11 okt. 1907 (samtliga FSF, F 1 A: 1). Omfång 253, 164 resp. 208 s. dvs. ca 39 ark om 16 s.
- ⁶¹ Koppels refus av *Savonarola*, Sverker R. Ek, *Verklighet och vision. En studie i Hjalmar Bergmans roman-konst*, Stockholm 1964 [Diss., Uppsala], s. 113.
- ⁶² Koppels ändringsförslag, Algot Werin, *Vilhelm Ekelund*, [D. 1]: 1880–1908, Lund 1960, s. 286 ff; jfr Per Erik Ljung, *Vilhelm Ekelund och den problematiska författarrollen*, Lund, cop. 1980 [Diss.], s. 63.
- ⁶³ Kontrakt med Vilhelm Ekelund 7 sept. 1906 (FSF, F 1 A: 1). Tidigare återopat i Werin 1960, s. 286. Exempel på andra lyrikkontrakt på Ljus från samma tid: Harald Jacobsens *Geysen*, 250:- + 100 friex. för 1000 ex. (22 sept. 1906); Alfred Jensen, *Färde minnen*, 250:- för 1000 ex. (21 mars 1907) (bågge F 1 A: 1). Med hänsyn till upplagens storlek var Ekelunds honorar alltså något högre.
- ⁶⁴ Ekelund och Bonniers, se Tor Bonnier, »Vilhelm Ekelund och hans förläggare», *Bonniers litterära magasin* 23 (1954), s. 269–275 (försäljningssiffror, s. 272).
- ⁶⁵ Försäljningssiffrorna från Ljus, Algot Werin, *Vilhelm Ekelund*, [D. 2]: 1908–1925, Lund 1961, s. 47. De stöds av Ljus inventariéböcker 1909–1911: 1910 återstod 126 ex., 1911 107 (FSF, G 1 A: 2).
- ⁶⁶ Brevet till Adelborg citerat ur Vilhelm Ekelund, *Brev 1896–1916*. Redigerade av Nils Gösta Valdén och Algot Werin, Lund 1968, s. 67f.
- ⁶⁷ Mottagandet av Fitinghoffs bok, se Margot Nilsson, *En barnbok som tidsspegel. Laura Fitinghoffs Barnen ifrån Frostmofället*, Stockholm 1968, s. 8 ff. (innehåller dock ingenting om Koppel). Aminoffs kontrakt 23 aug. 1911 (100 kr per ark) resp. 8 jan. 1912 (1400 kr.). (FSF, F 1 A: 1.)
- ⁶⁸ Gustaf Jansons kontrakt ej bevarade i Ljus förlagsarkiv. Janson och Ljus, jfr Gösta Gustaf-Janson, *Att vända åter. Memoarer 1902–1921*, Stockholm 1981, s. 83, 113, 123, 140f. 146.
- ⁶⁹ Resan, Helmer Lång, *Den unge Albert Engström*, Stockholm 1959, s. 336 ff. Citatet, s. 337. Se också Ulf Wittrock, *Marika Stiernstedt*, Stockholm 1959.
- ⁷⁰ Bonniers priser, se t. ex. årsreklamen sist i *Årskatalog för svenska bokhandeln*. Utgifven af Svenska Bokförläggareföreningen genom Vilhelm Gödel 32 (1904), Stockholm 1905.
- ⁷¹ *Svensk Papperstidning*. Fack- & annonsorgan för Pappersindustriens och dess närbeslägtade industriernas handels- och yrkesintressen. Af Styrelsen för Svenska Pappersbruksföreningen antaget organ 7 (1904): 7, s. 45f. Ledaren angriper också kommissionsbokhandelns förmåner. Ett svar – under samma rubrik – i SBT (1904: 17, s. 87f.) tillbakavisar påståendena.
- ⁷² Svensk bokförteckning (SBF) 7–12 nov. 1904, SBT 1904: 46, s. 200; SBF 21–26 nov. 1904, SBT 1904: 48, s. 212.
- ⁷³ Gustaf Lindströms 75-örserie *Samtidens förnämsta*

utländska romaner och noveller i svenska godköpsupplagor utkom med 32 titlar i 37 band 1895–97 (SBK). Serien övertogs snart av Gernandts, som felaktigt blivit kända som dess primärförläggare.

⁷⁴ Bonnier 1956, s. 70. I skildringen av Koppels serie överdriver Bonnier dock dess nydanande betydelse genom att glömma Lindströms ovannämnda 75-öresserie.

⁷⁵ Förutom i volymen 1901–05 förtecknades serien ej samlat i SBK.

⁷⁶ Se förläggarens förord i George Sand, *Lélia* (1909), D. 1, s. 1 och A. U. Bååths inledningar i *Nials Saga* (1909), s. 5 och *Sagan om Gunnlög Ormtunga och andra sagor* (1910), s. 3.

⁷⁷ Kontrakt 6 mars 1906 *Fattigt folk I–II* och *Det yttersta skäret*, 10 öre per volym i 10 000 ex = 3 000 kronor (FSF, F 1 A: 1).

⁷⁸ Gustaf af Geijerstam: 6 mars 1904, *Boken om Lille-Bror*, obegränsad upplaga 1 okt. 1904–1 okt. 1907, 12 1/2 öre per ex., dock minst 2 500 kr (FSF, F 1 A: 1). Georg Nordensvan: 31 okt. 1903 *Silkeskaninen* och 6 maj 1905 *Figge*: obegränsad upplaga under 5 år, 8 1/2 öre per tryckt ex. (FSF, F 1 A: 2). Strindberg, se nedan.

⁷⁹ Den 15 aug. 1907: 750 kr för den oinskränkta förlagsrätten till den Beijers förlag tillhöriga översättningen av Jules Vernes *Den hemlighetsfulla ön* för perioden 15 aug. 1907–1 okt. 1910. Den 1 april 1904: 800 kr en gång för alla för Johannes V. Jensens *Madame d'Ora* i obegränsad upplaga. Den 26 juni 1907: 400 kr för Amanda Kerfstedts översättning av Krapotkins *En anarkists minnen*. (Samtliga FSF, F 1 A: 1.) Den 26 juni 1907: 400 kr en gång för alla för översättningsrätten till Palle Rosenkrantz *Dommerens egen Bog*. (FSF, F 1 A: 2.)

⁸⁰ Enligt sammanräkningarna i lagerböckerna sjönk lagervärdet hos Koppels serie successivt: 1909 var lagervärdet 150 210 kr., 1910 143 616 kr., 1911 108 379 kr. (1912 ingen uppgift), 1913 30 439 kr. (FSF, G 1 A: 2.)

⁸¹ Koppel och *Dagens Nyheter*, se *Ur Dagens Nyheter historia*, D. 2: Ivar Ljungquist, *Kampen om läsarna*, Stockholm 1953, s. 150 ff. Jfr *Ur Dagens Nyheter historia*, D. 1 (1950), s. 169, 203, 208, 217, 237, 240.

⁸² Noveller i *DN*, se t. ex. Stiernstedt 1953, s. 79 (Ludvig Nordström); Gustaf Hellström, Tomson 1961, s. 91 f., 266 not 27.

⁸³ Brev från Koppel till August Strindberg 10 okt. 1906 (KB, Strindbergssaml.).

⁸⁴ En kortfattad (och tyvärr på åtskilliga punkter missvisande) översikt av enkronasböckernas framväxt ger Arne Hirdman i *Alla tiders folkböcker. Ett bidrag till den billiga bokens historia*, Stockholm 1950, s. 107 ff.

⁸⁵ Starten för serien enligt SBF 17–22 maj 1906 i SBT 1906: 21, s. 77. Serien förtecknas samlat i SBK.

⁸⁶ Startmånad SBF 27 sept.–3 okt. 1906, SBT 1906: 40, s. 142 f. (5 titlar). Serien förtecknas ej samlat i SBK, däremot i förlagets årsreklam i *Årskatalog för svenska bokhandeln*. Utgifven af Svenska Bokförläggareföreningen genom Vilhelm Gödel, 34 (1906)–39 (1910), Stockholm 1907–11.

⁸⁷ Bonniers enkronasserier, se Herman Bergqvist, *I böckernas värld. Minnen och anteckningar från en femtiotretårig verksamhet i Albert Bonniers bokförlag*, Stockholm 1950, s. 74 f (varifrån jag hämtat upplageuppgifterna). Jfr Bonnier 1956, s. 71 (felaktigt antalet 12 beträffande Strindbergsserien).

⁸⁸ Tor Bonnier, *Längesen. Samman klippta minnesbilder*, 12–15 tus., Stockholm 1973, s. 96.

⁸⁹ Startmånad, SBF 21–27 febr. 1907, SBT 1907: 9, s. 37. Serien förtecknas samlat i SBK.

⁹⁰ SBF 27 mars–3 april 1907, SBT 1907: 14, s. 58. Serien förtecknas ej samlat i SBK.

⁹¹ Uppgiften att *Kronböckerna* startade 1903, t. ex. Hirdman 1950, s. 107.

⁹² Serien förtecknas samlat i SBK. De första titlarna, SBF 25–30 april 1907, SBT 1907: 18, s. 74.

⁹³ SBF 1–8 maj 1907, SBT 1907: 19, s. 77. Serien förtecknas samlat i SBK.

⁹⁴ Startmånad enligt SBF 28 nov.–4 dec. 1907, SBT 1907: 49, s. 197.

⁹⁵ Ahlén & Åkerlunds *Bok-Katalog 1910–1911*, Göteborg: Bonniers tryckeri, 1910 (32 s.) [UUB].

⁹⁶ Svedjedal 1982, s. 58 f. (Fullständig referens, se not 110.)

⁹⁷ Bokstatistik för 1830- och 1840-talen, Johan Svedjedal, *Almqvist – berättaren på bokmarknaden. Berättarteknikka och litteratursociologiska studier i C. J. L. Almqvists prosafiktions kring 1840*, Uppsala 1987 (Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, 21), s. 31 ff.; jfr s. 266.

⁹⁸ Tjugofemöresserierna, se Hirdman 1950, s. 119 ff. En grundlig analys av firman Dahlbergs kontakter med Frank Heller i Dag Hedman, *Elegantia eskapader. Frank Hellers författarskap till och med Kejsarens gamla kläder*, Örskelljunga 1985 [Diss., Uppsala], främst s. 108–121.

⁹⁹ Se Lars Furuland, »Utgivningen av kvalitetspocketböcker 1954–1969», *En bok om böcker. Litteraturutredningens branschstudier*, Stockholm 1972 (SOU 1972: 80) [s. 310–368], s. 332 ff. (särskilt tab. 12.5); jfr s. 364 f. (prisutvecklingen).

¹⁰⁰ Serien förtecknas samlat i SBK. Starten, SBF 21–27 nov. 1907, SBT 1907: 48, s. 194.

¹⁰¹ Starten, SBF 30 april–6 maj 1908, SBT 1908: 19, s. 79. Serien förtecknas ej samlat i SBK. Källa: *Hugo Gebers förlagskatalog. Supplement omfattande åren 1906–1909*, Stockholm: Iduns tryckeri-A.-B., 1909 (56, [4] s. + omsl.) [UUB]; *Hugo Gebers förlagskatalog. Supplement omfattande åren 1910–12*, Stockholm: Iduns tryckeri-A.-B., 1912 (64 s. + omsl.) [UUB]; *Hugo Gebers förlagskatalog. Supplement omfattande åren 1913–15*, Stockholm: Iduns tryckeri-Aktiebolag, 1916 (52 s. + omsl.) [UUB].

¹⁰² Startmånad, SBF 14–20 maj 1908, SBT 1908: 21, s. 87.

¹⁰³ Serien förtecknas ej samlat i SBK. Källa: *C. E. Fritzes Bokförlags Aktiebolags förlagskatalog. Utgiven i november 1912*, Stockholm: Iduns tryckeri-A.-B., 1912 (108 s. + omsl.) [UUB]. Starten, SBF 1–7 juli 1909, SBT 1909: 28, s. 107.

¹⁰⁴ *Siléns favoritromaner*. Serien förtecknas samlat i SBK. Starten, SBF 23–29 sept. 1909, SBT 1909: 40, s. 150. *Siléns praktiska bibliotek*. Förtecknas samlat i SBK. Starten, SBF 4–10 nov. 1909, SBT 1909: 46, s. 176. Siléns enkronasböcker. Serien förtecknas ej samlat i SBK. Källa: *Af Wilh. Siléns Bokförlags A.-B., Stockholm, Artiklar rekvideras* [...], Stockholm: Centraltryckeriet, 1911 (4 s.) [UUB] Starten, SBF 20–26 okt. 1910, SBT 1910: 43, s. 165.

¹⁰⁵ Fahlcrantz. Serien förtecknas ej samlat i SBK. Källa: *Fahlcrantz & Co. Julcirkulär 1913*, Stockholm: A.-B.

Fahlcrantz' Boktr., 1913, (16 s.) [UUB]. Starten, SBF 14–20 okt. 1909, SBT 1909:43, s. 162.

¹⁰⁶ Norstedts, SBF 17–23 nov. 1910, NBT 1910:47, s. 216. Att serien endast bestod av nya titelupplagor framgår av SBF nov. 1910 i *Sortimentaren* 1910:11–12, s. 79.

¹⁰⁷ Nordiska förlaget, se Bonnier & Hånell 1935, s. 415; Hirdman 1950, s. 113 ff. Startmånad för serien, SBF 9–14 dec. 1910, SBT 1910:50, s. 199 ff.

¹⁰⁸ *Roliga böcker* och Nick Carter-kampanjen, Gurli Linder, *Våra barns fria läsning*, Stockholm 1916, s. 95. Serien i förhållande till övrig barn- och ungdomslitteratur, Stefan Mählqvist, *Böcker för svenska barn 1870–1950. En kvantitativ analys av barn- och ungdomslitteratur i Sverige*, Stockholm 1977 (Skrifter utgivna av Svenska Barnboksintitutet, 5) [Diss., Uppsala] s. 72 (förlagsstatistik) och 89. De konservativa roll i kampanjerna har senast upmärksamats i Ulf Boëthius, »Nick Carter som ungdoms-socialist. Det socialdemokratiska ungdomsförbundets kamp mot 'smutslitteraturen'», i *Litteraturens vägar. Litteratursociologiska studier tillägnade Lars Furuland*, Stockholm 1988, s. 136–152.

¹⁰⁹ *Roliga böcker. Herr Redaktör!*, Stockholm: Centraltr., 1910 (4 s.) [KB]; *Roliga böcker. Stockholm i Mars 1910*, Stockholm: Centraltr., 1910 (4 s.) [KB].

¹¹⁰ Utgivningen 1916–20 kan uppskattas till 2990 titlar. Överslagsberäkningen 1901–20, Johan Svedjedal, *Prosa mellan krigen. Förstagångsutgivningen av svensk prosafiktions i bokform för vuxna 1916–1940 (=Litteratur och samhälle 18 [1982]:2)*, s. 58 f. (Som framgår där stöds siffrorna av resultat hos Algot Ruhe och Lennart Thorsell.)

¹¹¹ För en tidigare period diskuteras dessa faktorerers betydelse i Sven Rinman, *Svenska bokförläggareföreningen 1843–1887. En historisk översikt med anledning av föreningens 100-årsjubileum*, Stockholm 1951 [Diss.]. Tiden kring sekelskiftet, jfr Per I. Gedin, *Litteraturen i verkligheten. Om bokmarknadens historia och framtid*, Stockholm 1975, s. 76 ff. Internationella likheter, jfr t. ex. Frédéric Barbier, »The Publishing Industry and Printed Output in Nineteenth-Century France», *Books and Society in History. Papers of the Association of College and Research Libraries Rare Books and Manuscripts Preconference, 24–28 June 1980, Boston, Massachusetts*. Ed. by Kenneth E. Carpenter, New York & London 1983 [s. 199–230], s. 200 ff.

¹¹² Eric Uhlin, *Dan Andersson före Svarta ballader. Liv och diktning fram till 1916*, Stockholm 1950 [Diss., Göteborg], s. 234. Billigbäckernas roll i folkbildningsarbetet behandlas på s. 233 ff.

¹¹³ Citatet ur *Dagens Nyheter* i Jules Verne, *Den hemlighetsfulla ön* (1908); ur *Stockholms-tidningen* i *Förteckning öfver Ljus enkronasbibliotek 1909*, Stockholm: Centraltryckeriet, 1909 (16 s.) [UUB].

¹¹⁴ Se t. ex. sammanställningen av ett stort antal intervjuer i Åke Åberg, »Folket läste», *Den svenska boken 500 år*. Red. av Harry Järv, Stockholm 1983 (Acta Bibliothecæ Regiæ Stockholmiensis, 41) [s. 365–401], s. 384.

¹¹⁵ Cit. efter faksimil av ungdomsförbundets uppdrag i Bengt Stenmark, »'Ljus över landet'. Den socialdemokratiska ungdomens kamp mot smutslitteraturen 1907», *Notiser från Arbetarnas kulturhistoriska sällskap* 40 (1966) [s. 31–34], s. 33.

¹¹⁶ Verket hade ursprungligen skrivits av danskarna C. F. Jensen och Fr. Borgbjerg, norrmannen Halvdan Koht och

svensken Gerhard Magnusson. Jfr Per Nyströms inledning i faksimilutgåvan av *Socialdemokratins århundrade*, 1, Stockholm 1988, s. I-XI.

¹¹⁷ *Socialdemokratins århundrade*, Stockholm: Centraltr., 1903 (8 s.) [KB].

¹¹⁸ *Till vederbörande organisationer!* [...], Stockholm: A.-B. Arbetarnes Tryckeri, 1912 (4 s.) [UUB].

¹¹⁹ *Förteckning öfver Svenska Bokförläggareföreningens ledamöter [...] och kommissionärer den 1 januari 1904*, Stockholm 1904.

¹²⁰ *Koppel flyttar!* Stockholm: Centraltryckeriet, 1914, s. 9 [KB].

¹²¹ Liknande problem med billigböcker i den engelska bokhandeln, se John Feather, *A History of British Publishing*, London, New York & Sydney, cop. 1988, s. 145.

¹²² Artikeln i *Sortimentaren* 1909:7, s. 34 ff., citaten från s. 35. Jfr följande andra ställen i *Sortimentaren*: »Enkronas-biblioteken. Deras fördelar och olägenheter» (1908:10, s. 76; intervju med Hugo Geber, saxad ur *Stockholms Dagblad*); »Sanna ord» (1909:3-4, s. 18 f.; intervju med Norstedts chef G. B. A. Holm ur *Stockholms Dagblad*); »En-kronas-böckernas skuggsida» (1910:1, s. 3 f.); »En kronas-böckerna» (1910:10, s. 65 f.; sign. A.W.).

¹²³ Insändaren i SBT 1908:50, s. 185; katalogerna över enkronasböckerna, se t. ex. *Sortimentaren* 1908:8, s. 62.

¹²⁴ *Liber librariorum. Bokhandlarnas bok. Minnesskrift utgiven med anledning av Svenska sortimentsbokhandlareföreningens 25-åriga tillvaro*. Under red. av August Hånell, D. 2: [August Hånell, *Blad ur sortimentsbokhandels historia*.] Stockholm 1920, s. 227.

¹²⁵ Posten »Årskonto» 57024 kr 35 öre av försäljningen 70094 kr 84 öre (FSF, G 1 A:2).

¹²⁶ Gebers förslag, Svenska Bokförläggareföreningens handlingar 18 nov. 1909, § 16 och 15 dec. 1909, § 7. (KB, Deposition 106.)

¹²⁷ Cirkuläret var undertecknat av följande förlag: Albert Bonnier, Hugo Geber, Wahlström & Widstrand, Ljus, C. E. Fritzes, Fröleen & Comp., Beijers, Fahlcrantz & Co., Åhlen & Åkerlunds, Fr. Skoglund, Björck & Börjessons och Svithiod (SBT 1910:4, s. 13). Senare tillkom det nybildade Wilh. Siléns Bokförlags Aktiebolag som av någon anledning glömts vid överenskommelsen (SBT 1910:5, s. 17).

¹²⁸ SBT 1912:1, s. 1.

¹²⁹ *Sortimentaren* 1912:12C, s. 47.

¹³⁰ Adam Helms, *En förläggare fattar pennan*, Stockholm 1969, s. 51 f. Uppgifter om Strindbergs förlagskontakter finns givetvis spridda i facklitteraturen. Jag vill särskilt peka på K. O. Bonniers memoarer, som också behandlar Strindbergs kontakter med andra förlag: *Bonniers, en bokhandlarefamilj. Anteckningar ur gamla papper och ur minnet*, 4: *Albert Bonnier. Mannen och förlagsfirman under 1880- och 1890-talen*, Stockholm 1931 och 5: *Firman Albert Bonnier under det nya seklet*, Stockholm 1956. Värdefull är också Anders Ollfors, *August Strindberg i bibliografisk och bibliofil belysning*, Borås 1987, s. 9–84 och 97–112 (med litteraturlista, s. 113 f.).

¹³¹ Lundells kontakt, jfr brev från Strindberg till J. A. Lundell 13 dec. 1903, *August Strindbergs brev*. Utgivna av Torsten Eklund (Strindbergssällskapets skrifter), 14: *1901–mars 1904*, Stockholm 1974, s. 327. Jfr brev från Strindberg till Koppel 25 dec. 1903: »genom Gernandtska firmans upplösning återfick jag eganderätten till detsamma» (ibid., s. 332 f.). Kontraktet i FSF, F 1 A:2.

- ¹³² Rune Zetterlund, *Bibliografiska anteckningar om August Strindberg*, Stockholm 1913 [Faks. New York, 1968 (Burt Franklin: Bibliography and reference series, 195)], s. 29, 32. Den 29 mars 1904 meddelade Koppel att han mottagit det fullständiga manuskriptet till boken (KB, Strindbergssaml.)
- ¹³³ Kontakterna mellan Strindberg, Ljus (och i viss mån K. O. Bonnier) i frågan, se flera brev i *Brev* 14, samt brev från Koppel till Strindberg 10 okt. 1906 (KB, Strindbergssaml.)
- ¹³⁴ »Ljus-hufvudet», se Strindberg till Herman Andersson 4 nov. 1906, *August Strindbergs brev*. Utgivna av Torsten Eklund (Strindbergssällskapet skrifter), 15: *April 1904-april 1907*, Stockholm 1976, s. 317; jfr brev från Strindberg till Andersson 2 aug. 1906 (ibid., s. 289). Den 20 maj 1903 köpte Ljus »fotografi och reproduktionsrätt» för engångssumman 125 kronor av Herman Andersson (FSF, F 1 A: 1). Av breven framgår att Koppel föreslog att Carl Larsson skulle illustrera, men denne avböjde (Strindberg till Carl Larsson 25 jan. 1904, *Brev* 14, s. 341.)
- ¹³⁵ Priser, se Zetterlund (1913) 1968, s. 14, 31 ff.
- ¹³⁶ Enkronasserien: de tre volymerna var genompaginerade (548 s.). 25 häften: Zetterlund 1913, s. 33; separattrucken av *Häxan* och *Tschandala*, Zetterlund 1913, s. 86 (som inte ger något tryckår). De saknas i SBK, men börjar nämnas i förlagsreklamen 1909.
- ¹³⁷ Bonnier 1956, s. 70.
- ¹³⁸ Se brev från Strindberg till Koppel 23 april 1904 (*Brev* 15, s. 15). Strindberg nämner summorna 5000 utan och 7000 med illustrationer (hans eget honorar oräknat).
- ¹³⁹ Bonnier 1956, s. 71, not 1; jfr s. 68.
- ¹⁴⁰ Kontraktet för *Giftas* 11 jan. 1905 (FSF F 1 A: 2). Honoraret var 12 öre per ex. (dock minst 1200 kr.). Eftersom novellerna utgavs i två volymer erbjöd Koppel den 2 febr. 1905 Strindberg 500:- extra för de första 10000 exemplaren (FSF B 1:10; jfr 31 jan. 1905 [orig. i KB, Strindbergssaml.] och *Brev* 15, s. 105f, 120f). Flera brev från Strindberg till Koppel och Bonniers om *Giftas* och *Hemsöborna* i *Brev* 15 (s. 95f., 99f. 226f.), beträffande *Giftas* med något annorlunda villkor än de som faktiskt inskrevs i kontraktet. Jfr Bonnier 1956, s. 71.
- ¹⁴¹ Upplagorna, Bonnier 1956, s. 71, not 4.
- ¹⁴² Erbjudandet om dikter, Strindberg till Koppel 27 april 1906 (*Brev* 15, s. 253). Koppels svar 30 april 1906 (KB, Strindbergssaml.)
- ¹⁴³ Erbjudandet om *Svarta fanor* 30 dec. 1904 (*Brev* 15, s. 91); till nästa förläggare, Wahlström & Widstrand, skrev Strindberg redan 6 jan. 1905 (ibid., s. 96). (Inget refusingsbrev bevarat i den aktuella volymen av Koppels köpböcker, FSF, B 1:10).
- ¹⁴⁴ Citatet, Strindberg till K. O. Bonnier 2 okt. 1906 (*Brev* 15, s. 308).
- ¹⁴⁵ Kammarspelen till Gebers, brev från Strindberg 5 april 1907 (*Brev* 15, s. 357) och 24 april 1907 (ibid., s. 365).
- ¹⁴⁶ Kontraktet i FSF, F 1 A:2. Kammarspelens tillkomst, se Gunnar Ollén, *Strindbergs dramatik* [rev. uppl.], Stockholm 1966, s. 243, 247, 252, 265.
- ¹⁴⁷ Kammarspelen var sammanlagt 307 sidor långa: *Oväder* (78 s.), *Brända tomten* (81 s.), *Spöksonaten* (74 s.) och *Pelikanen* (74 s.).
- ¹⁴⁸ En lista över föreställningarna på Intima Teatern i August Falck, *Fem år med Strindberg*, 2 uppl., Stockholm 1935, s. 358 ff.
- ¹⁴⁹ *Påsk* på Intima Teatern, Ollén 1966, s. 170.
- ¹⁵⁰ Koppel till Strindberg 2 maj 1908 (KB, Strindbergssaml.) I brev till Koppel 2 april 1910 antyder Strindberg dock att han inte begärt samma villkor för *Påsk* som för kammarspelen (KB, Ep. S 53).
- ¹⁵¹ Inventarieböckerna 1905-08 saknas i Ljus arkiv, varför det inte är möjligt att följa försäljningen av kammarspelen.
- ¹⁵² Strindberg till Koppel 13 jan. 1909 (KB, Ep. S 53).
- ¹⁵³ Strindberg till Ljus 1 febr. 1909 och 23 mars 1909; jfr 6 febr. 1909, där Strindberg vill uppskjuta utgivningen (KB Ep. S 53).
- ¹⁵⁴ Brev från Ljus (F. Hökerberg) till Strindberg 18 febr. 1909; jfr brev från Koppel 5 febr. 1909 (KB, Strindbergssaml.)
- ¹⁵⁵ Strindberg till Koppel 26 mars 1909 (KB, Ep. S 53).
- ¹⁵⁶ Koppel till Strindberg 26 mars 1909 (KB, Strindbergssaml.)
- ¹⁵⁷ Skulden, se Koppel till Strindberg 30 mars 1910 (KB, Strindbergssaml.) och svarsbrev 2 april 1910 (KB, Ep. S 53).
- ¹⁵⁸ Se Köpekontrakt 19 aug. 1914 (FSF, A 1 A: 1).
- ¹⁵⁹ August Strindberg, *Svenska öden och äfventyr*, H. 25 (1907).
- ¹⁶⁰ Se *August Strindberg. Svenska öden och äfventyr. Meddelande N:o 2 1907*, Stockholm: Centraltr., 1907 (12 s.) [KB], där kopplingen till kampanjen görs i flera pressklipp.
- ¹⁶¹ Se omslaget till Palle Rosenkrantz, *Rannsaktionsdomaren* (1908) [UUB].
- ¹⁶² *Ljus bokserie D*, Stockholm: Centraltr., 1907 (4 s.) [KB].
- ¹⁶³ *Ljus bokserie E*, Stockholm: Centraltr., 1908 (4 s.) [KB].
- ¹⁶⁴ *Ljus bokserie G*, Stockholm: Centraltr., 1909 (4 s.) [KB].
- ¹⁶⁵ *Aktiebolaget Ljus. Prisnedsättning å böcker*, Stockholm: Centraltr., 1909 (16 s.) [KB].
- ¹⁶⁶ *Till vederbörande organisationer och dess medlemmar*, Stockholm: Arbetarnes tryckeri, 1911 (2 s.) [KB] och *Ljus Bokrealisation*, Stockholm: Arbetarnes tryckeri, 1911 (2 s.) [KB].
- ¹⁶⁷ *Retur till Aktiebolaget Ljus i Stockholm*, Stockholm: Centraltr., 1912 (12 s.) [KB].
- ¹⁶⁸ *Inventarium öfver Aktiebolaget Ljus' i Stockholm den 31 december [...], 1910*, Stockholm: Stockholms bokindustri A.B., 1910 (16 s.); 1911, Stockholm: Centraltr., 1911 (16 s.); 1912, Stockholm: Centraltr., 1912 (10 s.); 1913, Stockholm: Centraltr., 1913 (6 s.); 1914, Stockholm: P. A. Norstedt & Söner, 1914 (4 s.) [KB].
- ¹⁶⁹ *Ljus' nya en-kronas-serie*, Stockholm: Arbetarnes tryckeri, 1913 (4 s.) [KB]. År 1913 kom böcker av Charles Dickens, Laura Fitinghoff, Gustaf Janson (2 st.), Else Kleen, Richard Melander, Oscar Sjerne, Bengt Ström och Jacob Wasserman. Se *Förlagskatalog N:r 2 från Aktiebolaget Ljus 1911-1913*, Stockholm: Isaac Marcus' boktryckeriaktiebolag, 1914 [UUB].
- ¹⁷⁰ Brev från Koppel till Adolf Noreen 25 juni 1914 (UUB, G 185 m). Jag påminner om att Koppel skilde sig från Else Kleen 1914.
- ¹⁷¹ Brev till Adolf Noreen 1 aug. 1914 (UUB, G 185 m).
- ¹⁷² Köpekontrakt den 19 aug. 1914: Koppel säljer 119 aktier till ett nominellt värde av 59 500 kr. (500 kr. st.) för 69 500 kr. Den 28 febr. 1917 beslöts vid en extra bolagsstämma att Ljus rörelse från årets början skulle anses driven för Norstedts räkning (FSF, A 1 A: 1).